

BELLE TEN

Cilt :LVII

Aralık 1993

Sayı : 220

ISSN 0041-4255

ESKİ MISIR ORTA İMPARATORLUK DEVRİNDE SİYASÎ VE DİNÎ DURUM

Yard. Doç. Dr. MÜRÜVVET KURHAN

SİYASÎ DURUM :

Mısır'da Eski İmparatorluk VI. Hanedan devri sonunda başlayan iç karışıklıklar, bir taraftan merkezî idarenin çöküşüne ve feodal bir yapının ortaya çıkmasına sebep olmuş, diğer taraftan da Delta Bölgesi, karışıklıklardan yararlanan Asyalıların¹ istilasına uğramıştır.. "Her yerde bedeviler Mısırlıların yerini alıyor... ülke bomboş... Vilayetler talan edilmiş... Delta'da hiç bir savunma yok... Aşağı Mısır kan ağlıyor... Aşağılık Asyalı Delta'nın atölyelerini işgal ediyordu"². Siyasî hayat felce uğramış, biraz güç kazananlar kendilerini firavun ilan etmişlerdir. Hatta Maneton'a³ göre VII. Hanedan 70 firavundan oluşmuş ve ancak 70 gün idarede kalmıştır. Bunda biraz abartı olduğu se-

¹ Asyalılar : Ortadoğu ülkeleri sakinlerine verilen genel addır. M.Ö. 2360 yılı civarında Hint-Avrupa topluluklarının Ege ve Anadolu'ya göçleriyle bölge halkları tedirgin olmuş, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz ulusları üzerinde bir baskı unsuru teşkil etmişlerdir. Zaten karışık durumda olan Mısır'a Ortadoğu ülkelerinden göçler olmuştur. VIII. Hanedan firavunları arasında Amorri asıllı firavunların bulunması, bu göçlerin geniş çapta olduğunu kanıtlamaktadır (Alexandre Moret: *Histoire ancienne*, tome I., Paris, 1929, s. 428).

² Mısırlı bir bilgenin anıları; anan Guy et M.F. Ratchet, *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris, 1968, s. 196. Bu metin Yeni İmparatorluk devri bir papirüsten elde edilmekle beraber, orijinalinin Orta İmparatorluk, hatta karışıklık döneminde kaleme alındığı sanılmaktadır (Guy et M.F. Ratchet *a.g.e.*, s. 20).

³ Maneton, M.Ö. III. yüzyılda yaşamış, Mısırlı rahip ve tarihçidir. Mısır'ı idare eden firavunları 31 hanedanda gruplaştırmıştır.

zilmekle beraber, siyasî hayatın oturmamış olduğunu da göstermektedir. VIII. Hanedan Memfis'te yarım yüzyıl kadar idarede kalabildiyse de vilayetlerdeki valiler karışık durumdan istifade ederek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ülke, bu şekilde, feodal bir yapıya bürünmüşken, paralel olarak prenslikten daha büyük idareler kurulmuş ve idareciler kendilerini ülkenin gerçek firavunu olarak görmüşlerdir. Bunlardan Yukarı Mısır'da Koptos valisi iktidarını güçlendirerek kendini Aşağı ve Yukarı Mısır hükümdarı olarak ilan ettiyse de bu uzun sürmemiş, çünkü diğer valilerin rekabetiyle karşılaşmıştır. Böylece, idarî merkez Memfis terkedilmiş ve M.Ö. 2100 yılına doğru başkent önce Herakleopolis⁴, bir buçuk asır sonra da Teb şehri olmuştur⁵.

Herakleopolis'te yerleşik kraliyetin kurucusu Meribrê I. Heti (Yumanca Aktoes) iç karışıklıklardan yararlanarak iktidarını kurduğu gibi, Memfis'i ele geçirdikten sonra kendini tüm Mısır'ın kralı ilan etmiş, kendi hanedanının güçlenmesini sağlamış⁶; böylece IX Hanedan idareye gelmiştir (M.Ö. 2240). Maneton'a göre I. Heti, firavunların en zalimi olarak görülmüş ve Mısır halkına eziyet etmiştir. İktidarı sadece Orta Mısır ve Delta Bölgesi'nin batısında geçerli kalmıştır. Delta'nın doğu kısmı ise merkezî idareye karşı ayaklanlarla birleşen Asyalıların eline geçmiş, merkezlerini Atribis'te (Mısırca Hasetiu = yabancıların göbeği) kurmuşlardır. Başkent Teb'le birlikte Yukarı Mısır ise Antef sülalesinin eline geçmiştir⁷.

Meribrê I. Heti'nin idaresi M.Ö. 2200'e kadar devam etmiş ve ondan sonra da M.Ö. 2150 yılına kadar beş firavun idareye gelmiştir. M.Ö. 2150'de II. Heti X Hanedanı kurmuştur. Bu hanedan devri firavunları Asyalılara ve Libyalılara karşı savaşmışlar, kuzeyde Akdeniz sahilinde bir bölgeyi ele geçirecek Mısır'ın ekonomisi için hayatî bir önem taşıyan Biblos'la ticareti yeniden canlandırmayı başarmışlardır. Ayrıca Herakleopolis bir yandan siyasî bir önem kazanırken, diğer yandan Fayum'un verimli toprakları sayesinde ekonomik bir merkez konumuna getirilmiştir. Başlangıçta Teb Vilayeti vasalı durumundayken ve bazı güney vilayetleri Herakleopolis idaresini desteklerken⁸ sonradan durum değişmiştir. Herakleopolis Hanedanına paralel olarak, siyasî bir gelişme gösteren Teb'deki Antef Hanedanı, Teb etrafında gü-

⁴ Herakleopolis'in adı Her-nen-Nesut (çocuk kralın şatosu) olarak (Adolphe Erman, *L'Egypte des pharaons*, Paris, 1939, s. 131.); ya da benzer anlama gelen Henen Nesut şeklinde geçmektedir (Guy et M.F. Rachtet *a.g.e.*, s. 124). Bölgesel tanrı, kutsal bir koçla temsil edilen, verimlilik ve hayatî enerji tanrısı Herj Şe'dir, ve Yunanlıların bu tanrıyı Herakles ile bir tutmaları sonucunda şehir Herakleopolis olarak adlandırılmıştır (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I. s. 428).

⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 428.

⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 428.

⁷ Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 35. 197.

⁸ François Daumas, *La Civilisation de l'Egypte pharaonique*, Paris, 1967, s. 77.

ney vilayetlerini toplayarak, Herakleopolis idaresine karşı rakip olarak siyasi sahnede belirmeye başlamıştır⁹.

Nebkaurê II. Heti, Delta Bölgesi'nde Asyalıları hegemonyası altına almayı başarmış, ayrıca güneye doğru This gibi bazı önemli yerleri alarak sınırlarını genişletmek istemişse de Teb idaresinin rekabetiyle karşılaşmıştır. Bu rekabet, oğlu Merikarê'nin idaresi devrinde de devam etmiştir (M.Ö. 2100-2080)¹⁰, ve sonunda Nebkaurê III. Heti, Teb Hükümdarı I. Mentuhotep tarafından yenilgiye uğratılınca, Herakleopolis tamamen güney idarecilerinin eline geçmiştir¹¹. Herakleopolis firavunlarını diğerlerinden ayıran bir özellik, adalete önem vermeleri ve ahlaki fikirleri öne sürerek bir yerde, silahların geçici gücüne karşı sözün ve diplomasinin içte ve dışta savaşa nazaran daha etkili bir güce sahip olduğunu savunmalarıdır. Sen Petersburg Papi-rüsü, bu devir hakkında bize bilgi vermekte, aynı zamanda Herakleopolis Firavunu II. Heti'nin oğlu Merikarê için yazdığı öğretileri ihtiva etmektedir¹².

ANTEF HANEDANI VE XI. HANEDAN

Eski İmparatorluğun parçalanmasıyla Teb Vilayeti Antef sülalesinin eline geçmiştir. Antefler "güneyin başı" (Teb şema) adıyla anılan bölgede idarelerini kurmuşlardır¹³. Bir ara Teb, Koptos idaresine bağlı kalmış, sonra da Herakleopolis idaresinin Vasali olmuştur. I. Heti'nin Herakleopolist'te IX. Hanedanı kurması sırasında Anteflerden biri Teb etrafında yukarı Mısır vilayetlerini idaresi altında toplamayı başarmıştır (M.Ö. 2200). Bir asır sonra (M.Ö. 2100) diğer bir Antef kendisini Horus Sehertau I. Antef adı altında firavun ilan etmiş böylece XI. Teb Hanedanını kurmuştur. I. Antef, kuzeydeki rakibi Herakleopolis krallığıyla mücadeleye başlamış ve ayrıca Abidos'u ele geçirmiştir. Ondandır idareye gelen Uhanh II. Antef, Siut ve Hermopolis'i hegemonyası altına almak için harekete geçmiştir. Her iki bölge, uzun müddet, karşı koymayı başarabilirdi de, Teb'in üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır¹⁴. Diğer taraftan Herakleopolis'in üstünlüğünü kaybetmesi ve Teb'in idaresi altına girmesi ancak III. Antef'in halefi I. Mentuhotep devrinde gerçekleşmiştir. Mentuhotep'in Anteflerle akrabalık

⁹ Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁰ Genel olarak kaynaklarda Menkaurê'nin II. Heti'nin oğlu olduğu öne sürüldüğünden III. Heti'nin Menkaurê'den sonra idareye geldiği kanısındayız. Halbuki (François Daumas: *a.g.e.*, s. 77) de sıralama I. Aktoes, II. Aktoes, III. Aktoes ve Menkaurê şeklindedir.

¹¹ Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 197.

¹² Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 131.

¹³ Alexandre Moret, *a.g.e.* tome I., s. 428.

¹⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.* tome I., s. 428.

ilişkileri tam olarak bilinmemekle beraber, Mentuhotep ismiyle beş firavunun idareye geldiği zannedilmektedir (M.Ö. 2080-2000). I. Mentuhotep'in iktidarı elli yıl kadar sürmüştür¹⁵, Herakleopolis idaresine kesin bir şekilde son verilmiş ve böylece güneyden itibaren Mısır'ın birliğini kurma yolunda ilk adım atılmıştır. Bu yüzden Orta İmparatorluk devri, esas olarak, I. Mentuhotep'le başlamıştır diyebiliriz. Mısır'ın birliği ise IV. Mentuhotep devrinde kurulmuş, firavun da "Rê'nin iki ülkesinin senyörü" olarak adlandırılmıştır¹⁶. Mentuhotep sülalesi, ilk önce, içte birliği sağlamak için valilik görevinin babadan oğula geçmesini yasaklamıştır; başka bir deyişle, prensliklerin oluşmasını önlemek amacıyla, her vilayetin firavuna bağlı olduğunu vurgulamıştır. Bu şekilde merkezîyetçi bir idare kurulmuştur.

IV. Mentuhotep'ten sonra idareye gelen Sanharê V. Mentuhotep devrinde fetih siyaseti başlatılmış, bir taraftan Nubya'yı Mısır'ın idaresine katmak için seferlere çıkmış, diğer taraftan Punt ülkesiyle¹⁷ bağlantıyı sağlamak için Vadi Hamamat'ı Kızıldeniz'e bağlayan yolu pek çok seferler sonucunda koruma altına almıştır. Son Mentuhotep devrinde ise vezir Amenemhat¹⁸ Punt ülkesine sefere çıkmakla görevlendirilmiştir. Bu devirde Punt'la siyasî ve ticarî ilişkileri artırmak amacıyla Kızıldeniz üzerinde Gasus¹⁹ limanının inşa edildiği düşünülmektedir.

XII. HANEDAN ve ORTA İMPARATORLUK DEVRİ

Sanharê V. Mentuhotep'in idaresine son veren Amenemhat XII. Hanedanı kurmuştur (M.Ö. 2000). Bu hanedanın firavunları Teb tanrısı olan Tanrı Amon'un ülke çapındaki üstünlüğünü tesis etmiş oldukları için Amenemhat, veya yine bölgesel bir tanrıça olan Sen'i²⁰ benimsedikleri için de Senusret (Sezostris) ismini almışlardır²¹.

I. Amenemhat (M.Ö. 2000-1970) iç siyasetinde etkili olmak ve Delta Bölgesi'ni, tam olarak, kontrolü altında bulundurmak amacıyla, Teb başkent

¹⁵ Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 159.

¹⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 435.

¹⁷ Kızıldeniz'in tüm kıyılarının adıdır. Arabistan olduğu gerçektir. Amon-Rê ilahilerinde güneşin Punt ülkesinden doğduğuna değinilmektedir.

¹⁸ Sonuncu Mentuhotep'in vezirinin asıl adı Henu iken bölgesel tanrı Amon'dan dolayı "Amen-em-hat" (Amon öndedir, Amon önderdir) kraliyet ismini almıştır (Guy et . M. F. Racht *a.g.e.*, s. 159).

¹⁹ Bugünkü Koseyir Limanı (Guy et M.F. Racht: *a.g.e.*, s. 159).

²⁰ Sen, güçlü kudretli anlamına gelmektedir; (Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 436).

²¹ M.Ö. 2000-1788 arasında yedi firavun ve bir kraliçe idareye gelmiştir. Bunlar I. Amenemhat, I. Senusret (Sezostris), II Amenemhat II Senusret, III. Senusret, III. Amenemhat, IV. Amenemhat, ve Kraliçe Sebekneferurê; (Eduard Meyer, *Histoire de l'antiquité*, vol II., Paris, 1914, s. 281).

olarak kalmakla beraber, idarî merkezini "İki Ülke idaresini birleştiren" anlamına gelen İti-Taui'ye²² taşımıştır²³. Böylece kuzeyle güney arasında bağlantı kurmaya çalışmış, bunun yanında Ortadoğu ülkelerinden gelebilecek tehlikeyi bertaraf etmek için Delta Bölgesi'nin yakınında bulunmasının yararlı olacağını düşünmüştür. İdarî bakımdan ülkede tam bir birliği kurmak amacıyla, Nil yoluyla, tüm vilayetlere ziyarette bulunmuş, kendine bağlı görünen valileri görevlerinde tutmuş, asi davrananların yerine kendi adamlarından valiler atamıştır. Buna karşılık, vilayetler birer prenslik gibi kabul edilmiş ve valilerin, firavuna bağlı kalmaları şartıyla idarelerinin babadan oğula intikal etmesi kabul edilmiştir²⁴. Vilayetler arası mücadelelere engel olmak ve vergilerin muntazaman kraliyet hazinesine girmesini sağlamak amacıyla vilayetler arası sınırlar belirlenmiştir. I. Amenemhat, o zamana kadar destek güç olarak yararlanılan Nubya askerlerinden vazgeçerek, millî bir ordu kurmuş, güneye doğru, III. Mentuhotep devrinde başlatılan fetih hareketlerine devam etmiştir. İkinci Şelalenin ötesine kadar uzanan Nubya topraklarını ele geçirmiştir. Böylece bölgenin altın yataklarını Mısır işletmesine yeniden açmıştır²⁵. Mısır'ın stratejik bölgesi olan kuzeydoğusunun savunması için, bir taraftan, Sina Yarımadası'nın kuzeyine ve Filistin'in güneyine seferler düzenlerken, diğer taraftan Delta'nın kuzeyine "Prens Duvarı" adıyla tanınan ve Asyalıların Mısır'a nüfuz etmelerine engel teşkil edebilecek surları inşa ettirmiştir²⁶. Bundan başka, XI. Hanedanının sonunu öngörerek, kendisinden sonra taht mücadelesi olabilir ve kurduğu düzen bozulabilir endişesiyle ölümden 12 yıl kadar önce oğlu Sezostri'si idaresine ortak etmiş, kendisi "idarenin başı, oğlu ise kolu" olmuştur²⁷. Firavun sarayından ülkesini idare ederken, Sezostri yabancı ülkelerle mücadeleye devam etmiştir. I. Amenemhat, oğlu Sezostri Libya'da bir seferde bulunduğu sırada, kendisine karşı hazırlanan bir komplo neticesinde öldürülmüştür²⁸.

I. Sezostri (M.Ö. 1970-1938) babası I. Amenemhat'ın izinde yürümüş, içişlerini düzene koyduktan sonra, Fayum'da olduğu gibi, Nil Vadisi'nden Karnak'a kadar, ismini unutturmayacak yapıtlar yaptırmıştır. Nubya'da ise I. Amenemhat'ın kurduğu siyaseti geliştirerek Üçüncü Şelale Bölgesine kadar

²² Bugünkü Lişt olan İti-Taui, İz-Taui (iki ülkenin fatihi) olarak da geçmektedir. Ed uard Meyer, *a.g.e.*, s. 296.

²³ François Daumas, *a.g.e.*, s. 78-79.

²⁴ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 107.

²⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 440.

Nubya: İlk olarak Eski İmparatorluk devri III. Hanedan (M.Ö. 2780-2728) firavun Cozer'in Mısır'ın hakimiyetine aldığı Nubya'nın adı eski Mısırca "Nub" (altın) kelimesinden gelmektedir. Bugünkü Sudan'a tekabül eden Nubya, adından da anlaşılacağı üzere, altın bakımından zengin bir bölgedir (Guy et M. F. Rachet, *a.g.e.*, s. 98, 181).

²⁶ François Daumas, *a.g.e.*, s. 79.

²⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 79.

²⁸ Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 143 ve Sinuhe öyküsü.

fethetmiş, Kerma Surları'nı inşa ettirerek güney sınırını belirlemiş²⁹ ve Mısır'ın güneydeki varlığını güçlendirmiştir. Ayrıca Mısır un ticaretini geliştirerek, bazı önemli yerlerde kontrol mekanizmaları da kurarak güney ticaret yolunu yeniden kullanılabilir hale getirmiştir. Bunun yanında Vadi Halfa'nın doğusunda bulunan altın ocaklarını çalıştırmış ve diyorit ocaklarından da yararlanılmış, bakırın Mısır'a taşınması yeniden başlatılmıştır³⁰. Buna ilaveten, Delta Bölgesi'nde kuvvetlendikçe, Sina Yarımada'sı içlerine seferler düzenlemeye devam etmiş, ve hatta Mısır, oradaki bakır ve firuze ocaklarını işletmeye başlamıştır³¹.

Deltanın batısında Libyalılarla mücadele edilmiş, ara bölgelerdeki vahalarla Abidos arasında bağlantı kurulmuştur. Henüz Mısır bir imparatorluk kuramamış olsa bile, Filistin ve Suriye ile ilişkilerinde güçlü bir devlet görünümüne erişmiştir. Bunun sonucu olarak, Ortadoğu'daki bazı saraylarda Mısırca konuşulması geleneği yerleşmiştir³².

I. Sezostris'in yerine tahta çıkan oğlu II. Amenemhat (M.Ö. 1938-1904) sağlam temellere dayanan ve gelişmiş bir ülkenin başına geçmiştir. II. Amenemhat Punt ülkesine³³, Nubya ile onun ötesinde Kuş³⁴ ülkesine giden ticarî yollar ve altın maden ocakları yollarını emniyet altına almıştır. Hatta Afrikalıların karadan veya Nil yoluyla ülkeye girmelerini kesin bir şekilde yasaklamıştır³⁵. Böylece Mısır, Afrika'nın içlerine kadar olan bölgelerde sağlıklı bir ticareti yürütme yollarını aramış, buna paralel olarak da ülkenin bütünlüğünü sarsabilecek her türlü göç ve saldırıları engelleme siyasetini gütmüştür. Ayrıca, Nil'in kuzeybatısındaki vahalarda da otorite kurularak Libyalılar kontrol altına alınmış, ticaret geliştirilmiştir³⁶.

II. Amenemhat devriyle ilgili olarak en önemli bulgu Montu Tapınağı'nın temelinden çıkarılan dört bronz kasadan elde edilmiştir³⁷. Bu kasada bulunan altın, gümüş külçeler ve mücevherlerin, Girit, Babil, Fenike tarafından, hediye veya haraç olarak gönderilmiş olması³⁸ bir yerde Mısır'ın bölgede siyasi üstünlüğünü kurduğunu kanıtlamış olmaktadır.

²⁹ Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 236.

³⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 80.

³¹ Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 107, 236.

³² François Daumas, *a.g.e.*, s. 80.

³³ Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 29.

³⁴ Kuş ülkesi Nubya'nın güneyi yani orta Sudan bölgesi ve Etyopya'yı içeren bölgedir (Guy et M.F. Ratchet; *a.g.e.*, s. 111-112).

³⁵ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 440.

³⁶ A. Moret; *a.g.e.*, tome I., s. 440.

³⁷ F. Dunand- C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 336.

³⁸ Guy et M.F. Ratchet; *a.g.e.*, s. 29.

II. Sezostris devriyle (M.Ö. 1904-1888) ilgili fazla bilgimiz olmamakla beraber, Mısır'ın zenginleşmeye devam ettiği bir gerçektir. İç idare güçlendirilmiş, başta Nubya'da olmak üzere tüm Mısır'da firavunun iktidarı hissettirilmiştir, vilayetler arası sınır sorunları kesin bir şekilde halledilmiştir³⁹.

III. Sezostris devri (M.Ö. 1888-1850) ise savaş devri olmuştur. Nubya'da sürekli olarak Mısır idaresine karşı ayaklanmaların olması ve oradan itibaren bölge sakinlerinin Mısır'a girme çabaları dolayısıyla III. Sezostris bu bölgeye sefere çıkmış, Nubya'yı kesin bir şekilde sindirdiği⁴⁰ gibi Mısır'ın sınırını İkinci Şelalenin ötesinde Semne olarak belirlemiştir. Bölgeyi koruma altına almak için Aşağı Nubya'da surlar inşa ettirmiştir. Bu seferlerden dolayı bölge sakinleri tarafından koruyucu bir tanrı olarak görülmüştür⁴¹. Ayrıca kuzeydoğuda Filistin'in kuzeyine, hatta Suriye'ye kadar fetih hareketlerinde bulunmuş, bu da Mısır firavununun bölgeye yaptığı ilk gerçek seferi teşkil etmiştir⁴². İşte tüm bu seferlerle firavunun bilinen dünyayı fethettiği öne sürülerek, ülkede kutsal bir varlık olduğu kabul edilmiştir⁴³.

III. Sezostris'ten sonra idareye gelen oğlu Nemaâtrê III. Amenemhat devrinde (M.Ö. 1850-1800) ise Mısır topraklarının, özellikle Fayum'un verimliliğini artırma usulleriyle ilgilenilmiştir. Bu bölgeye Herakleopolis devrinden itibaren önem verilmiş olması, bir taraftan balıkçılık ve tahıl üretimi bakımından Fayum'un ekonomik yönden elverişli olması diğer taraftan da, belki de karışıklıklar devrinde, tam olarak bilinmemekle beraber, Mısır'ın yedi yıl süren kuraklık ve kıtlık çekmiş olmasındandır. Çünkü Fayum'da doğal bir göl olan Moeris⁴⁴, taşan Nil sularını toplayacak şekle getirilerek, sunî bir göle⁴⁵ çevrilmiştir. Böylece kuraklık döneminde göl suları ekili toprakları sulamada kullanılmıştır. Firavunların asıl amacı, gölü büyültmek değil,

³⁹ F. Dunand - C. Zivie - Coche, *a.g.e.*, s. 80.

⁴⁰ F. Dunand - C. Zivie - Coche, *a.g.e.*, s. 80.

⁴¹ Guy et M.F. Racht; *a.g.e.*, s.236; Göksel bir tanrı olarak görüldüğü de tesbit edilmiştir (F.Daumas; *a.g.e.*, s. 80).

⁴² Guy et M.F. Racht; *a.g.e.*, s. 236.

⁴³ F. Dunand - C. Zivie - Coche, *a.g.e.*, s. 80.

⁴⁴ Mısırcası "Mer-ur" (Büyük göl)'dur. Deniz seviyesine oranla 44 metrelik bir çöküntüdür (A. Moret; *a.g.e.*, s. 152).

⁴⁵ Moeris Gölü: Herodot bu gölün, insan eliyle kazılmış, insan emeğiyle yapılmış sunî bir göl olduğunu, orta kısmındaki yerde iki piramit bulunmasından, hatta piramitlerin tepesinde taht üzerine oturmuş dev heykellerin bulunduğundan anlaşıldığını iletmiştir. Gölü besleyecek kaynak olmadığını, gölün bir kanal vasıtasıyla Nil'in suyuyla beslendiğini, suyun 6 ay Nil'den göle, 6 ay da gölden Nil'e aktığını, ayrıca gölden balıkçılık da yapıldığını söylemiştir. (Herodotos, *Herodot tarihi*, çev.: Müntekin Ökmen, İstanbul. 1973, s. 157-158).

aksine bataklıklarda ve durgun sularda birikmiş balçıklı çamurdan yararlanmak olmuştur⁴⁶. Bunun için Fayum'da 47 km. uzunluğunda bir bent yapılarak, o zamana kadar 11000 hektarlık bir arazi ekilirken, bent sayesinde 75 km²'lik büyük bir alan ekime elverişli hale getirilmiştir⁴⁷. Bu dev proje III. Amenemhat devrinde tamamlanmıştır. Bundan başka firavun göle yakın bir yerde, Krokodilopolis yakınlarında⁴⁸ idarî ve dinî bir merkez kurarak, her vilayete ait bölme, her vilayetin tanrısına ait mabet ve sunak yeri inşa ettirerek⁴⁹ Herodot'un deyişine göre iki katlı, 3000 odalı muazzam bir yapıtı ortaya koymuştur. Bu dev yapıtı Yunanlılar tarafından "Labyrinthos" yani labirent olarak adlandırılmıştır⁵⁰; bu da Mısırlıların yarattıkları harikalardan bir başkasını oluşturmaktadır.

III. Amenemhat Nubya'da III. Şelale Bölgesi'ne kadar sefer düzenlemiş ve bölgede etkin bir siyaset gütmüştür. Yine onun devrinde Sina Yarımadası'ndaki firuze ocakları aktif bir şekilde işletilmiştir⁵¹.

III. Amenemhat'tan sonra idareye gelen IV. Amenemhat (M.Ö. 1800-1792) ve ondan sonraki Kraliçe Sebekneferurê devirleri hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Kesin olan şey Sebekneferurê'den sonra Mısır, yeneden çöküş dönemine girmiştir.

MISIR'DA SİYASÎ YAPILANMA

Eski İmparatorluk VI. Hanedan devri sonunda yaşanan ve uzun müddet süren ihtilal çok ciddi boyutlara ulaşmıştır. Ayaklanan halk, sarayları işgal etmiş, idarî bürolara ve adli salonlara girerek ellerine geçirdikleri arşiv belgelerini, yönetmelikleri, muhasebe ile ilgili belgeleri gözler önüne sermişlerdir⁵², mezarları açarak dinî sırları da ifşa etmişlerdir⁵³. İnsanlar ne yapacaklarını şaşırılmışlar, fakirler zorbalıkla firavuna, zenginlere ait mallara el koymuşlar, hatta kendileri için tapu belgeleri de ele geçirmişlerdir⁵⁴. Bunun

⁴⁶ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 440.

⁴⁷ F. Dunand - C. Zivie - Coche, *a.g.e.*, s. 81.

⁴⁸ Herodotos; *a.g.e.*, s. 156. Krokodilopolis: Yunanlılar timsah tanrı Sobek'ten dolayı şehri böyle adlandırmışlardır. Merkezi şehrin Mısırcası Şedet idi ve günümüz Fayum'un bulunduğu yerde idi. Fayum ismi ise Mısırlıların Moeris Gölü'nü Pa-yom (deniz) olarak da adlandırmalarından gelmektedir (Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s.81).

⁴⁹ F. Dunand - C. Zivie - Coche, *a.g.e.*, s. 81.

⁵⁰ Herodotos, *a.g.e.*, s. 156-157.

⁵¹ Guy et M.F., Rachtet, *a.g.e.*, s. 29.

⁵² A. Moret, *Le Nil et la civilisation égyptienne*, Paris, 1926, s. 306.

⁵³ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 393.

⁵⁴ A. Moret. *Le Nil...*, s. 306.

sonucu olarak mallar el değiştirmiş, eski zengin fakir, eski fakir zengin olmuştur, öyle ki asillerle halkın rolleri değişmiş, fakir düşen asiller ya göç etmeye mecbur kalmışlar ya da yeni zengileşen gözü açıkların yanında hizmetli olarak çalıştırılmışlardır. Bu rollerin değişimi sonucu "ünvanı olan kişinin oğluyla, babası olmayan ayırdedilemez"⁵⁵ olmuştur.

Herakleopolis IX ve X. Hanedanlardan başlamak üzere XI. ve XII. Teb Hanedanları devrinde ülkede asayiş dönemi başlatılmış, ama artık bundan böyle modern bir dönemin başladığının, firavunun, şahsiyeti kutsal olmakla beraber, idaresinin keyfi olmayacağını farkına varılmış, firavunun "devlet benim" düsturundan vazgeçilmiş, devletin tüm toplumu içerdiği kabul edilmiştir. Bunun için kanun devletinin kurulmasının önemi vurgulanmış asiller ve tebanın böyle bir yapıya saygı göstereceğinin mutlak olduğu ileri sürülmüştür. Yazılı kanunların yürürlüğe konması ile firavunun iktidarı meşru olduğu gibi, ne valilerin merkezî idareye karşı ayaklanmaları, ne de asillerin ve halkın egoist isteklerinin su yüzüne çıkabilmesi mümkün olabileceği, herkesin millî çıkarlara göre devranışlarını ayarlayacağı düşünülmüştür. Bunun için firavunlar, ilk safhada, ister siyasi ister dinî olsun, feodal yapıya son vermişlerdir. Bunun sonucu olarak valiler ve din adamları firavunun hizmetinde, devlet görevlileri olarak ilan edilmişlerdir. Diğer yandan ister asil ister rahip olsun, isterse halktan kimseler olsun, herkes firavuna bağlı ve hiçbir sınıf farkı gözetilmeksizin yeteneklerine göre devlet hizmetlerinde rolü olan kişiler olarak görülmüşlerdir. Bu yüzden Kahun ve Gurab Papirüslerinde tüm Mısır'ın firavuna ait olduğu, tarımsal bölgelerde çalışanların pleb değil de köylü, ve şehirde yaşayanların da yurttaş olarak adlandırıldığı, herkesin mesleğine göre sınıflandırıldığı, haklarının ve yükümlülüklerinin belirlendirildiği, dolayısıyla her bireyin devlet bünyesinde bir görev üstlendiği belirtilmiştir⁵⁶. Buna ilaveten, Mısır'ın önceki deneyimi bir daha yaşamaması için firavunlardan bazıları kendilerinden sonra idareye gelecek oğulları için "Öğreteler" yazmışlardır. Bunlardan en ünlüsü, X. Hanedandan II. Heti (Akteos)'nin, oğlu Merikarê için yazdığı öğreti ile XII. Hanedandan I. Amenemhat'ın oğlu I. Sezostris için yazdığı öğretilerdir⁵⁷. II. Heti'nin oğlunu siyasete alıştırmak için yazdığı "Merikarê için Öğreti" esas olarak siyasal tavsiyeleri içermekle birlikte, sükunet, adalet, kanunlara saygı, tanrı korkusu ve kaderle ilgili kısımlar da bulunmaktadır. Kendi hanedanını siyasal durumunu, Teb'deki Hanedanın varlığını göz önünde bulunduran ve ülkenin bir

⁵⁵ *Leiden Papirüsü*; (çev): Alan H. Gardiner, *The Admonitions of an Egyptian Sage*, London, 1909 (Anan A. Moret, *Le Nil...*, s. 261,168).

⁵⁶ A. Moret, *Le Nil...*, s. 307.

⁵⁷ A. Moret, *Le Nil...*, s. 433.

parçasını idare eden II. Heti, ülkenin güçleri karşısında Merikarê'nin moralini bozmamasını söylemekle, ne şekilde davranması gerektiğini şöyle öğütlemektedir: "Karışıklığa karşı amansızca davranmalı, halkın istekleri firavun tarafından incelenmeli", zira "firavun halkın ve asillerin karşıt çıkarları arasında hakem rolünü" oynamalıdır. Bunun için de "büyükleri onurlandır ve halkına iyi davran" çünkü "büyükleri çok olan firavun da büyüktür"⁵⁸. Bunun yanında, II. Heti, Teb firavunlarıyla ve Delta'nın doğusunda yerleşik Asyalılarla karşılaştığı güçlükleri dile getirerek firavunun konuşmadaki maharetinin önemine değinmekte ve şöyle demektedir: "Zafere ulaşmak için söz sarfederken bir sanatkâr gibi ol (beceri sahibi ol). Dil hükümdarın kılıcıdır. Söz tüm silahlardan daha güçlüdür... Açık sözlü olan bir insanın hayatına saygı duyulur, ama çok güvenen kişi kaybına sebep olur"⁵⁹.

Bu öğretinin en önemli kısımlarından birini "yüksek seviyedeki bir adamın oğluyla mazbut bir adamının arasında ayırım yapma" sözü teşkil etmiştir⁶⁰. Burada II. Heti idarenin eskiden olduğu gibi sadece asillere dayalı olmasının sakıncalı olabileceğini, halktan yetenekli kişilerin de idarede yer alabileceğini ifade etmiştir. Bu da idareye çeşitli seviyede insanların katılımını sağlama yolunda ilk adımdır. Tabii ki II. Heti'nin öğretisi sadece Merikarê için geçerli değildir. Teb firavunları da hem bu öğretilerden yararlanmışlar, hem de geçmiş olayları göz önünde bulundurmışlardır; bunun için önce firavunun şahsını ve sarayını korumak amacıyla muhafız alayı, ve o zamana kadar bölge valilerinin topladıkları milis kuvvetleri ortadan kaldırırlar, askerî görevlilerin topladıkları gençlerden oluşan gerçek bir ordu kurulmuştur. Bu ordu sayesinde Teb firavunları, özerkliklerini ilan etmiş prensvalileri firavunun iradesine boyun eğmeye zorlamışlardır. Dahası, I. Amenemhat, vilayetlerin merkezi idareye karşı birleşmelerine engel olmak için, vilayetlerin sınırlarını belirlemiştir. Adaleti yerine getirmek için de su ve vergi dağılımı ayarlanmıştır. Görev dağılımı yaparak bölgesel idarelerin tek elde toplanmasını engellemiştir. Üstelik valilik, babadan oğula geçen feodal yapıdan uzaklaştırılmış, firavun tarafından tayin edilen görevlilerce yürütülmüştür. Bazı yerlerde babadan oğula geçer gibi olduysa da, tapınaklar, mahkemelerle ilgili olduğu gibi askerî yükümlülükleri de kaldırılmıştır. M.Ö. 1850'ye doğru feodalite tamamen ortadan kaldırılmış ve asiller devletin görevlileri pozisyonuna getirilmişler, yani vezir, ordu komutanı, sarayda ya da

⁵⁸ Halkın ayaklanmasını önlemek için önlemler alınması gerektiği, bunun başında köylü olsun kentli olsun, tebasını zenginleştirmenin yollarını aramasını, çünkü ancak fakir düşen bir halkın ayaklanmaya temayülü olduğunu belirtmiştir (F. Daumas, *a.g.e.*, s. 395).

⁵⁹ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 395.

⁶⁰ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 395.

taşa şehirlerinde yönetici olmuşlardır⁶¹. I. Amenemhat, her türlü başarısına rağmen oğlu I. Sezostris'e yazdığı öğretilerinde firavun II. Heti'den daha ileri giderek, karamsar bir şekilde, oğluna kimseye güvenmemesi tavsiyesinde bulunmuş, yaptığı her iyiliğe karşı nankörlükle cevap verildiğini, hatta hayatına son vermek için komplo hazırlandığını hatırlatarak, emrindekilere dikkat etmesini, hiçbir şekilde onlara güvenmemesini, "kardeşe bile güvenme, hiç kimseyi dost bilme, kendine sırdaş edinme, bunun hiçbir yararı yoktur" diyerek, tek başına kalan firavunun her zaman güçlü olması gerektiğini belirtmiştir⁶². Oysa, XII. Hanedan öğretilerinde, genel olarak, hayatı huzur içinde geçirmek için, insanların öncelikle firavuna içten saygı göstermesi, düşüncelerinde ona yer vermesi tavsiye edilmektedir. Firavunun buna layık olduğu, çünkü onun, Tanrı Rê (Güneş Tanrısı), Tanrı Atum (Başlangıç Tanrısı), Tanrı Sia (Düşünce Tanrısı), Tanrı Hu (Kutsal kelim), Tanrı Knum (Çarkında insanlara şekil veren Tanrı) gibi yaratıcı tanrılarla Tanrıça Bastet (İyilik Tanrıçası) ve Tanrıça Schemet'in (Felaketler Tanrıçası) eşiti olduğu ifade edilmektedir⁶³.

HALKIN DİNİ HAKLARA KAVUŞMASI

Eski İmparatorluk devrinde sadece firavunlar, saray erkanı ve imtiyaz verilen asiller tanrı Rê ve Oziris'in sırlarına vakıflar. Firavunların Tanrı Rê'nin oğulları ilan edilmeleri, kutsal varlık olarak görülmeleri dolayısıyla öteki dünyada, yeryüzünde temsil ettikleri tanrının yanında yer almaları normal olarak kabul edilirdi. Bu nedenle firavunla tebası arasında büyük bir mesafe vardı. VI. Hanedandan sonra ortaya çıkan karışıklıklar devrinde devlet sırlarıyla birlikte, mezarların açılmasıyla sadece firavun ve bir grup elitin bildiği dinî sırlar da ifşa edildi. Bu da Eski İmparatorluğun monolitik sosyal ve dinî anlayışında tamiri güç çatlaklara neden olmuştur⁶⁴. Geçiş döneminden başlamak üzere fakiri, zengini, çiftçisi, din adamı gibi tüm insanların da firavunla eşit bir şekilde ölümsüzlüğe erişebilecekleri fikrine ulaşıldı. Bunun için XI. ve özellikle XII. Hanedan devirlerinde merkezî idarenin güçlenmesiyle halka bazı haklar verilmesi gerektiği düşünüldü. Kuşkusuz, bu hakların başında öteki dünya ile ilgili metinlerin halka yaygınlaştırılması geliyordu. O halde, yeryüzünde olmasa bile, öteki dünyada insanlar arasındaki eşitlik oluşturuldu. Bir tür demokratikleşme, hatta J. Assmann'ın öne sürdüğü gibi

⁶¹ A. Moret *a.g.e.*, tome I., s. 443-444.

⁶² F.Daumas, *a.g.e.*, s. 401 (Benzer endişe yüksek bir aileden olan Sinuhe öyküsünde de hissedilmektedir (A. Erman, *a.g.e.*, s. 141-143).

⁶³ Pierre Montet, *L'Égypte éternelle*, Paris, 1970, s. 73.

⁶⁴ F.Daumas, *a.g.e.*, s. 393.

"halklaşma" başladı⁶⁵. Bundan böyle sosyal seviyesi ne olursa olsun, her birey ruhunun rahatlaması için sunaklara ve kutsal formüllere hak kazanıyor, öteki dünyada, hakkında doğru ve günahsız olduğu kararı alınan iyi insan (Unnefer) Tanrı Oziris gibi yeniden canlanacağı⁶⁶, Tanrı Rê ile özdeşleşeceği ve sonsuz hayata erişeceği öngörülüyordu. Bu yüzden, Mısırlılar ölümsüzlük şartı olan iki faaliyete hak kazanmış oldu. Bunlardan biri Sanduka Metinleri, diğeri de Oziris ayinleriydi.

OZİRİS AYINLERİ

Orta İmparatorluk devrinde hem bu dünya için geçerli, hem de öteki dünya için ön şart olan öğütler yaygınlaşmıştı. Bu öğütlerin ortak temaları adalet, yetime babalık, dula kocalık etmek, yani onları mahrum etmemek, yalana meydan vermemek ve gerçeği esas almak gibi toplum değerlerine dayanıyordu. Her ne kadar bu öğütler, bir taraftan firavunun karışıklık devrindeki sosyal olayları göz önünde bulundurması maksadıyla kaleme alınmış ve toplumun adil bir şekilde idare edileceği düşünülüşse de, diğer taraftan da, sadece firavunun değil, tüm insanlığın, tanrının koyduğu kanunlara göre hareket etmesi halinde, Tanrı katında bir yerinin olabileceği belirtilerek, uhrevî ebediyete hak kazanacağı vurgulanmıştır: "Adalet tüm ebediyet içindir, onu uygulayanla birlikte mezara gider, kişi mezara konduğunda toprak onunla birleşir.. (Ama) adı dünyadan silinmez ve yaptığı iyilik nedeniyle hep hatırlanır. Bu, Tanrıdan gelen sözlerde bulunan kuraldır"⁶⁷. Firavun olsun, tebası olsun, tüm bu kuralları uygulayan herkesin öteki dünyada Tanrı Oziris gibi ölümsüzlüğe ulaşacağını kabul edilmesiyle XII. Hanedan firavunları Abidos'ta halka açık Oziris törenleri düzenlemişlerdir. Eskiden Oziris kültü ayinleri sadece firavunun yararına yapılırken, bu defa tüm müminler için yapılmış, bu yüzden firavun, saray erkani, her seviyeden, her meslekten kişinin katıldığı ayinler olmuştur. Bu şekilde, halk, sonsuz hayata adım atmanın yollarını yani, ölümsüzlük şartlarını öğrenmiştir⁶⁸. Bunun sonucu olarak, tüm Mısırlılar öteki dünyada eşit olacaklar, onlar da birer ölümsüz Oziris'e dönüşüp Tanrılaşacaklar, kendilerine göğün kapıları açılacak ve Oziris'in sağında cennete (İalu Bahçelerine) girebilecekler ve Tanrı Rê'nin her günkü seyrine, sonsuz bir şekilde, katılacaklardı. Böylece her ölü için firavunlar için sürdürülen ayinler yapılacaktı. Dahası, ayinlerin sonunda, yakınları tarafından taşınan ölü için "Tanrı geliyor, yeryüzünde iyi davranın" deni-

⁶⁵ F.Dunand- C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 190-191.

⁶⁶ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 444.

⁶⁷ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 396.

⁶⁸ A. Moret, *Le Nil...*, s. 287-291.

liyordu. Bu şekilde ölü "Neb imahu" (imtiyazlı senyör)⁶⁹ yani firavunun kader arkadaşı oluyordu. Bundan başka, sade vatandaşların kendi çaplarında mezarlar yaptırması, cenaze malzemesi olarak mezara muskalar, nazarlıklar, kolyeler, taçlar, asalar gibi firavuna ait eşyaların basit şekilde taklitleri ile tah-tadan, taştan veya çamurdan yapılmış, ölüyü temsil eden heykellerin konması, ölünün Ka'sının beslenmesi için katı ve sıvı yiyecek ve içeceklerin konması geleneği başlatılmıştır⁷⁰. Bunun da ötesinde ölülerin yakınlarıyla öteki dünyada buluşacakları fikri de öngörülmüş, yeryüzünde olduğu gibi öteki dünyada da beraber olunacağı inancı yerleşmiştir⁷¹.

Görüldüğü gibi, Mısır'da her ne kadar öteki dünya ile ilgili bile olsa, benzer şartlarda gömülme olanakları ile en sade vatandaşın Oziris ayinlerini öğrenip uygulaması bir demokratikleşme hareketini göstermektedir. Çünkü, ölüye, insan üstü bir varlık olarak görülen firavunla eşit muamele edilmesi, onun gibi tanrılaşması, bize, ihtilalin katı hiyerarşi duvarlarını yıkarak ölüm karşısında insanların eşit olduklarının kabul edildiğini kanıtlamaktadır.

SANDUKA METİNLERİ

Eski İmparatorluk devrinde, piramitlerin yeraltı odalarının duvarlarına öteki dünya ile ilgili ve firavunu öteki dünyaya selamete uğurlamak için bir takım yazıtlar yazılmıştı ki bunlar "Piramit Metinleri" idi. Buna karşılık, sade vatandaşları öteki dünyada rahatlatmak üzere mezarlarına hiçbir metin konmuyordu. Sadece mezarların duvarlarına bu dünyada firavunun hizmetinde iken yaptıkları ve öteki dünyada da yapmaya devam edecekleri uğraş-ları resmediliyordu. Bunun yanında din adamları, mezarın duvarındaki yalancı kapının önüne yiyecek içecek gibi sunakları su ile takdis edip, ölünün selameti için dua okur, "ölünün Ka'sı için binlerce ekmek, binlerce testi do-lusu bira, binlerce sığır, binlerce kaz, binlerce yiyecek, binlerce güzel ve iyi şeyler" dilerdi⁷² Tabii ki basit bir şekilde öteki dünyaya gidiş veya ölümsüz-lüğe kavuşma insanlara yeterli gelmedi. Firavun ve asillerin mezarlarının ka-rışık dönemde açılması ve Eski İmparatorluk devri sonunda son bulan "Pi-ramit Metinleri"nin ifşası ile sadece firavunlara geçerli olan bu metinlerden esinlenerek, bazı değişiklikler yapılarak veya birtakım ilavelerle M.Ö. 2000 dolaylarında cenaze ile ilgili yeni formüller yazılmaya başlandı. Bu formüller, sandukalar üzerine, başlıkları kırmızı, metinleri de siyah renkte yazıldı⁷³.

⁶⁹ A. Moret, *Le Nil ...*, s. 299-301.

⁷⁰ A. Moret, *Le Nil ...*, s. 301.

⁷¹ A. Moret, *Le Nil ...*, s. 300.

⁷² F. Daumas, *a.g.e.*, s. 258.

⁷³ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 260.

Bölümler halinde gruplaştırılmış ayinler olan "Sanduka Metinleri"nin bir bölümü, ölümden ve tekrar canlanmasından sonra "Batılıların Senyörü"⁷⁴ olan Tanrı Oziris'le ilgili idi. Ölü kimsenin, öteki dünyada, Oziris'le veya etrafındaki başka tanrılarla özdeşleşebileceği, bunun için de Oziris mahkemesi önünde temize çıkması gerektiği ifadesi bulunmaktaydı⁷⁵. Doğal olarak, sade ölümlülerin firavundan, hatta tanrılardan farklı olmadığı, öteki dünyada onların da tanrılarla, hatta sonsuzluğun senyörü yaratıcı Tanrı Rê ile özdeşleşeceği dahası bir bölümde zikredildiği gibi ölünün karanlıklardan sonra Rê gibi göğü aydınlatığı ve kızgınlığının gökteki fırtına olduğu, tüm göğün ayaklarının altında olduğu, Rê-Atum'un yarattığı Tanrı Şu olduğu ve ebediyet yerine yönelik olduğu⁷⁶ ifade edilerek, sade vatandaşın da öldükten sonra sadece firavun ve asillerin değil, aynı zamanda tanrılarının da eşiti olacağı vurgulanmıştı.

Diğer bir bölümde, insanların öteki dünyadaki sonsuz hayatına devam edebilmesi için bu dünyadaki yakınlarının mezarının duvarında, özellikle yaptırılan yalancı kapının iç kısmına yiyecek, içecek koymaları gerektiği, bunun yapılmaması halinde ölünün öteki dünyada aç ve susuz kalacağı, bu nedenle de yanbaşıda bulunan "Sanduka Metinleri"ni okuyarak ihtiyacını karşılayabileceği⁷⁷ kolaylığı getirilmişti. Ayrıca ölüyü öteki dünyadaki karanlık canavarlardan kurtarmak⁷⁸ ve ölümler vadisinde bulunması olağan olan her türlü yılan, akrep gibi öldürücü hayvanların etkisini azaltmak ve ölüyü rahatlatmak için cenaze ile ilgili derlemeler arasına bir takım muskalar konularak, hiçbir kötü gücün ölümlere erişmemesi, zarar vermemesi sağlanmaya çalışılmıştır⁷⁹.

Mısırlılar için önemli diğer bir durum, Oziris ayinleri bölümünde de belirtildiği gibi, ölünün bu dünyada sevdiği kimselerin veya yakınlarının öteki dünyada da yanında olmasıydı. Bu yüzden bazı bölümler ölünün yakınlarıyla birleşmesine ayrılmıştı. Eşlerin mutlaka ahirette beraber olacaklarına inanılırdı. Bunun yanında diğerlerinin de öldükten sonra aynı mekânda yer alması için "Tanrılarının Prensi Jeb, yakın akrabalarının, çocuklarının, kardeşlerinin, babasının, annesinin, hizmetlilerinin ve Kötülük Tanrısı Seth'nin ha-

⁷⁴ Batılılar: Mısır'da mezarlar, ölümün güneşin batışına benzetilmesi nedeniyle genellikle Nil'in batı yakasında kurulmuştu. Bu yüzden Ölümler Tanrısı Oziris "Batılıların senyörü" olarak adlandırılmıştır.

⁷⁵ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 260.

⁷⁶ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 261.

⁷⁷ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 262.

⁷⁸ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 190-191.

⁷⁹ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 262.

reketlerini yapmaktan kaçınan meslektaşlarının kendisine verilmesi emrini verdi"⁸⁰ biçiminde formüllere de başvuruldu. "Piramitler"de olduğu gibi yeraltı odalarının duvarlarına değil de sandukaların iç bölümlerine yazılan bu metinlere Orta Mısır'da Beni Hasan ve El Berşes'te olduğu gibi, daha güneyde Abidos ve Jebelon ve Delta Bölgesi'nde Daşur ve Sakkara'daki mezarlarda rastlanmaktadır. Buna paralel olarak, yine Orta İmparatorluk devrinde El Berşes'te bulunan sandukaların üzerinde "İki yolun Kitabı"⁸¹ olarak adlandırılan diğer bir yazıtta rastlanmıştır. Bu da yeraltı dünyasının haritasını göz önüne sermekte ve orada su ve toprak yol olmak üzere iki yolun efsanevi yer olan Oziris'in malikanesi Ro-Setau'ya ulaştığı, ama her iki yolda ölüyü tehdit eden canavarların bulunduğu, bununla beraber ölüünün her türlü güç durumunda baş vuracağı tılsımlı formülleri bilmesi nedeniyle engelleri kolaylıkla aşabileceği ifade edilmiştir⁸².

ORTA İMPARATORLUK DEVRİNDE DİNİ DURUM

Eski İmparatorluk V. ve VI. Hanedan firavunları, Tanrı Rê'nin ihtişamını vurgulamak için, ülkenin her tarafında tapınaklar yaptırmışlar ve bu tapınaklara araziler bahşetmişlerdir. Ama bunu yaparken diğer tanrıları ihmal veya inkar edip Mısır'a monoteist bir yapı kazandırmayı düşünmemişler, aksine politeist davranışlarda bulunarak her bölge tanrısı adına tapınaklar inşa ettirmişler ve kendilerini her vilayet tanrısının oğlu ilan etmişlerdir. Böylece, Firavun Merenrê, Şelale Bölgesi'ne yaptığı ziyarette, bölge tanrısı Knem'un lütfunu kazanmak için gerekli dinî davranışlarda bulunmuştur. Aynı şekilde I. Pepi kendini Tanrıça Hathor'un oğlu olarak göstermiştir⁸³.

Eski İmparatorluk ile Orta İmparatorluk arasındaki geçiş devrinde Mısır'ın büyük bir karışıklık dönemi yaşamış olması, dinî inançlarda büyük sarsıntıların oluşmasına neden olmuştur. Başta Rê olmak üzere tanrıların dünyanın düzenini sağlamayı başaramadıkları düşünülmüş, hatta Rê'nin ihtiyarladığı öne sürülmüştür⁸⁴.

Herakleopolis IX. ve X. Hanedanlar devrinde vilayet prensleri mabetlerin idaresini de yüklenmişlerdi. Böylece mabede bağlı malların idaresi din adamlarının ellerinden alınmış, sadece günlük kutsalaları yerine getiren

⁸⁰ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 262.

⁸¹ "İki Yolun Kitabı": Yeni İmparatorluk devrinde yazılan "Ölümler Kitabı", "Kapılar Kitabı", "Mağaralar Kitabı", "Gündüz ve Gecenin Kitabı" gibi öteki dünya ile ilgili yazılara örnek teşkil etmiştir (F. Dunand - C.Zivie - Coche, *a.g.e.*, s. 194).

⁸² F. Daumas, *a.g.e.*, s. 191.

⁸³ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 167.

⁸⁴ A. Eggebrecht, *L'Égypte ancienne*, Paris, 1988, s. 296.

kişiler durumuna düşmüşlerdir. Bu şekilde Eski İmparatorluk devrinde yavaş yavaş güçlenen ve feodal yapıya bürünen din adamları aristokrasisi ortadan kalkmıştır. Buna karşılık, Tanrı Rê rahipleri hiçbir biçimde imtiyazlarını kaybetmemişler, aksine, Tanrı Rê, evrenin senyörü, yaşayan ve ölü firavunların koruyucusu olarak görülmeye devam etmiştir⁸⁵. Karışıklıklar devrinde, belki Tanrı Rê ihmal edilmişti, ama bu dünya ve öteki dünyanın ilahî idaresinin yine Rê'ye ait olduğu kabul edilmişti:

"(Hergün) devirdaim yapan tanrıya saygı göster (kutsa). O, ruh gibidir: Ruh bildiği yere doğru gider ve önceki yolundan ayrılmaz. Evini (mezarını) Batı'da yaptır; adaleti uygulayan dürüst bir insan gibi mezarlıktaki yerini güzelleştir. Orada insanın kalbi (ebediyen) yaşayacaktır. (Tanrı katında) kalbi dürüst bir insanın fazileti, adil davranmayan kimsenin ökülünden daha çok hoş gider. Tanrı rızası için çalış, hareket et... tanrı kendisi için çalışanı bilir. Tanrının sürüsü insanlar iyi idare edilir. Onlar için yeri ve göğü yaratan, susuzluklarını gideren, nefes almaları için havayı yaratan odur. Onlar onun görüntüsündedirler. Onlar için bitkileri yaratan odur. Hayvanları, kuşları, balıkları onları beslemek için yarattı. Ama düşmanlarını da öldürür ve ayaklanmak için komplo hazırladıkları için kendi çocuklarını cezalandırır... Bununla birlikte, ağladıkları zaman onları iştirir. Rê, onlar için, hücrede (yumurtada, ana rahminde) idarecileri ona destek olsun diye, zayıfların sırtını kuvvetli yapmak için şefleri yarattı. Kötü şeylere karşı onları korumak için Rê, bir silah gibi, büyüü yarattı, gece ve gündüz onlara rüya gönderir (gösterir)"⁸⁶.

XI ve XII. Hanedan firavunları başkent olarak Teb Şehri'ni seçmişler, idare merkezi olarak İti-Taui'yi tercih etmişlerdi. Bununla beraber, o zamana kadar dinî başkent olarak Heliopolis'e önem vermeye devam etmişlerdi. Hatta, I. Sezostris saray erkanına Heliopolis'te Tanrı Rê-Horakti'ye bir dikili taş koydurma planını açıklamış, bunun için şöyle demiştir: "Horakti, beni, yapılmasına karar verdiği şeyin gerçekleşmesi için dünyaya getirdi (...) Bana, birleştirdiği bu ülkeyi idare etme görevini verdi ve beni destekleriyle ödüllendirdi. Her şeyde onun hoşuna gidecek şekilde hareket ederek, onda bulunan gözü parlattım (...) doğuştan bir kralım, çocukluktan itibaren idare ettim, (çünkü) daha yumurtadayken (idare için öngörüldüm) (...) henüz (bebek) bezlerimden kurtulmamışım ki beni insanların senyörü olarak ilan etti"⁸⁷.

⁸⁵ A. Moret. *Le Nil...*, s. 280.

⁸⁶ "Merikarê için öğreti" par. 27-28; A. Moret, *Le Nil...* s. 280-281.

⁸⁷ A. Moret. *Le Nil...*, s. 281.

Bununla beraber, I. Amenemhat devrinde, hanedanların harekât merkezlerinin Teb olması nedeniyle, Teb Şehri'nin siyasi ve dinî merkez olmasına karar verilmişti. Zaten bu devrin temayülü, esas olarak, önemli görülen tanrıları memnun etmektir⁸⁸. Bunun için "Nes Tauı" (İki ülkenin tahtı) olarak da adlandırılan Teb'de I. Amenemhat, babası olarak tanımladığı Amon'a Karnak'taki Ptah tapınağında pembe granitten bir bölme inşa ettirmişti. Bu yüzden Teb, "Uast" (Krallık başı) şehri olarak adlandırıldı. Şehirde bulunan tüm diğer tanrıların tapınaklarında Amon'a tapınma yeri yapıldı. Ama yaratıcılık ve koruyuculuk vasfı olan Tanrı Rê'yi, tam olarak, gözden düşürmek, varlığını devam ettirmek ve Tanrı Rê'nin üstünlüğünü Amon'a maalestin için din adamlarının geliştirdikleri kuramlarla, Amon, Amon-Rê olarak, Tanrı Rê ile özdeşleştirilip hem Rê'nin Tanrı Amon'un bir görüntüsü olduğu vurgulandı, hem de Amon en büyük tanrı olarak ilan edildi. Bu kadarla da kalınmayıp, Oziris, Knum, Sobek gibi tanrılar da Rê ile özdeşleştirilip Heperu (Tanrı Rê'nin şekilleri) veya her biri Rê'nin bir görüntüsü olarak gösterildi⁸⁹. Hepsi Rê'nin özelliklerini benliklerinde taşımaya başladılar⁹⁰. Böylelikle Tanrı Rê tamamen unutulmamış, aksine Karnak'ta Güneş Tanrısına tapınma yerleri yaptırılmıştı. Hatta bu kısım "Ah Mennu" yani en kutsal yer olarak adlandırıldı. Burada en azından her yeni yılın başında güneş diskiyle birleşme ayini yapılır, böylece her yıl dünyanın gidişatının yenilenmesine kozmik bir anlam verilmiş olunurdu⁹¹.

M.Ö. 2000'den itibaren imparatorluk tanrısı artık Rê değil, Amon-Rê oldu. Rê ise tek başına kraliyet tanrısı olarak kaldı. Eski İmparatorluk devrinde firavun, Rê'nin oğlu olarak, yüce tanrının yeryüzündeki bir görüntüsü olarak görünürken, bu devirde III. Amenemhat (M.Ö. 1844-1797) "Işınlarıyla gelen Rê" olarak adlandırılmış ve firavun, Rê'nin eşiği olarak görülmüştür. M.Ö. 1600'lere doğru ise firavun, imparatorluğun sınırlarının genişletilmesiyle, "yabancı ülkelerin Rê'si" olmuştur⁹². Üstelik Rê'nin kültü ülke çapında sürdürülmemiş, sadece mabetlerde din adamlarının ihtimamına bırakılmıştır⁹³.

Görüldüğü gibi, Orta İmparatorluk devrinden itibaren tanrılar arası bağlantılar daha fazla geçerlilik kazanmıştır. Tanrı Rê ile diğer tanrılar ara-

⁸⁸ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 167.

⁸⁹ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 182-184.

⁹⁰ Erik Hornung, *Les Dieux de L'Égypte*, Paris, 1971, s. 79.

⁹¹ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 296.

⁹² Erik Hornung, *a.g.e.*, s. 125.

⁹³ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 285.

sında özdeşleştirme yoluyla kurulan bu bağlantılar bize Mısırlıların yine de Tanrı Rê'yi üstün gördüklerini ve özelliklerini çok farklı tanrılarda bulduklarını gösterir⁹⁴. Zaten Mısırlılar, Eski İmparatorluğun sonundan itibaren, her şeyin senyörü, kralı olarak görülen yüce varlık fikrini geliştirmişlerdir. Bu yüce varlık, var olan her şeyin yaratıcısı, hem de koruyucusu olarak görülmüştür. Bu yaratıcılık ve koruyuculuk özellikleri esas olarak Tanrı Rê'ye ait olmakla beraber⁹⁵ Rê ile özdeşleştirilen tanrılara da aynı nitelikler aktarılmış olmaktadır. Bu şekilde Rê sayesinde bu tanrıların önemi artmıştır. O halde feodal yapıda bir devletteki kralın iktidarının zayıflaması gibi Rê'nin de tanrılar üstü otoritesi sarsılmış bulunmaktadır. Tabii bunun yanında Tanrı Rê, insanlar için yine de öteki dünyanın senyörü olarak kalacak ve bu üstünlüğü de asırlar boyu sürecektir.

TANRI RÊ İLE ÖZDEŞLEŞTİRİLEN TANRILAR:

AMON

Adı “görünmez” ya da “gizli” olarak yorumlanan Tanrı Amon⁹⁶ imparatorluk tanrılarının üçüncüsü ve sonuncusudur. Eski İmparatorlukta, I. Pepi devrinde, adı “Teb Senyörü” olarak geçmekteydi⁹⁷. O halde sadece Teb'de tapılan ve bölge dışında tanınmayan bir tanrıydı. Amon'un ilk önce kraliyet tanrısı olması, XI. Hanedan devrinde olmuştur. Güneyindeki Teb'den itibaren iktidarlarını kuran bu hanedan firavunları, Mısır'ın içine düştüğü kaosu göz önünde bulundurarak, yepyeni bir Mısır yaratmak amacıyla ülke çapında tanınmayan bir tanrıyı ortaya çıkarmışlardır⁹⁸. Bununla beraber, Yukarı Mısır'ın başkenti, Teb'den önce Hermontis (Per-Mentu) idi ve orada Tanrı Montu'ya tapılıyordu⁹⁹. Ayrıca Tanrı Rê de bu bölgede kök salmıştı, bu yüzden Hermontis güneyin Heliopolis'i olarak da adlandırılıyordu¹⁰⁰. XI. Hanedan firavunları Amon'u üstün görmekle beraber tanrı Montu'ya atfen Montuhotep veya Mentuhotep adını almışlardı¹⁰¹. Diğer taraftan, bu hanedan devrinde, Herakleopolis hanedanına karşı Koptos'la yapılan ittifaktan dolayı Koptos'un Tanrısı Min'e de önem verilmişti. Her iki bölgeyi ellerinde tutabilmek için XI. Hanedan firavunlarının siyasî telkinleriyle, Amon

⁹⁴ Erik Hornung, *a.g.e.*, s. 79.

⁹⁵ Erik Hornung, *a.g.e.*, s. 214.

⁹⁶ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

⁹⁷ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 309.

⁹⁸ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

⁹⁹ A. Moret, *a.g.e.*, tome I. s. 436.

¹⁰⁰ A. Moret, *a.g.e.*, tomel I. s. 436.

¹⁰¹ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

din adamları Tanrı Amon'u Montu ve Min'le özdeşleştirme yoluna gittiler. Böylece Tanrı Montu'nun başındaki iki deve kuşu tüyü ile bezenmiş tacını ve yeryüzündeki cisimlenmiş biçimi olan koçu ve Min'in de simgesi marul ve erkeklik uzvunun görünümünü, ayrıca Min'in gemiyle Nil'de yıllık gezinti törenini Amon'a maletmişler ve firavunların siyasetine paralel olarak, Tanrı Amon'u Yukarı Mısır tanrısı ilan etmişlerdir¹⁰²

İlahiyat bakımından ise Amon'un esas kökeni Hermopolis Magna'dır. Heliopolis'in rakibi olan Hermopolis din adamları, yaratıcı tanrının Heliopolis Tanrısı Rê-Atum değil de bölgede tapılan Tanrı Thot olduğu konusunda teoriler öne sürmüşlerdir. Bu teorilere göre Thot, üstün zekayı cisimlendiren tanrıdır ve düşüncesiyle evreni tasavvur etmiş, yaratıcı kelamıyla bu tasavvurunu gerçekleştirmiştir. Bu yaratıcılık olayından önce Thot, kaosta, senyörü olduğu dört çift Başlangıç tanrısıyla birlikte bulunuyordu. Bu nedenle Tanrı Thot "sekizli tanrı" anlamına gelen "Hmenu" (Yunanca Ogdoa) olarak adlandırılmıştır. Yine Hermopolis'in adı sekizler şehri, "Hemnu", olarak geçmektedir¹⁰³. Bu dişi ve erkek çift tanrılar, sırasıyla başlangıç tanrı ve tanrıçası Nun ve Nunet, evrenin sonsuzluğunu simgeleyen Heh ve Hehet, karanlıklar dünyasının tanrı ve tanrıçası Kek ve Keket, gizli tanrı ve eşi, Amon ve Amonet'tir¹⁰⁴ Hermopolis kozmogonisinde, "görülmeyen ama uğuldaması duyulan rüzgar tanrısı" olarak Amon'un sakin Başlangıç Ummanını harekete geçirdiği kabul edilmiştir¹⁰⁵. Bu tanrılar Nun'un ortasındaki bir tepeye (Tatenen) bir yumurta yerleştirmişler, oradan güneş çıkıp göğe yükselmiştir.

¹⁰² A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 438.

- Montu: Tanrı Montu veya Mentu Yukarı Mısır'da Hermontis'te (Per-Montu=Montu'nun sarayı, şehri) tapılan tanrıdır. Hanedanlar öncesi devirlerden itibaren savaş tanrısı olarak görülmüştür. Orta İmparatorluk devrinde XI. Hanedanla kraliyet tanrısı olarak kabul edilmesiyle Teb Senyörü olmuştur. Zaten bu hanedanın bazı firavunları Tanrı Montu'ya atfen Mentuhotep (Montu hoşnuttur) kraliyet adını almışlardır. Bu devirde Montu yine Hermontis'te bir diğer kült merkezi bulunan Tanrı Rê ile özdeşleştirilmiş ve Montu-Rê olarak adlandırılmıştır. Bu şekliyle güneşin tahrib edici ateşini temsil etmiş ve tepesinde güneş diski bulunan şahin başlı bir insanla temsil edilmiştir. XII. Hanedan devrinde Tanrı Amon'un Rê ile özdeşleşmesinin sonucu Montu'nun tüm savaşçı özellikleri de Tanrı Amon'a maledilmiş ve Montu Teb'in etrafındaki Medamut ve Tôd Kalelerinin koruyucu tanrısı olarak işlevini sürdürmüştür (E.A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, New York, 1969, Vol. II., s. 24).

- Min: Yukarı Mısır'da Koptos ve Apu'nun yerel tanrısıdır. Başında iki uzun tüylü taç bulunan ve erkeklik organı belirgin bir insan şeklinde temsil edilmiştir. Bu şekliyle doğurganlıkla ilgili bir tanrı olduğu gibi ayrıca verimlilik, döllenme, fırtına ve çiy ile ilgili olarak yağmurlarla çöl bile verimlilik verdiği inanan tanrıdır. Simgesi yıldırım, kutsal hayvanı öküz, gözde bitkisi maruldur. Orta İmparatorluk devrinde Tanrı Rê ile özdeşleştirilerek Rê'nin özellikleri Min'e maledilmiş ve Min-Rê olarak yüceltilmiştir. Tanrı Amon'un ve Montu ve Minle özdeşleştirilmesi sonucu Tanrı Amon Yukarı Mısır'da en büyük tanrı olmuştur (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 162; A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 436).

¹⁰³ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 437.

¹⁰⁴ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 185.

¹⁰⁵ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

Amon'un yeryüzündeki görüntüsü Nil kazıdır, Amon'un güç kazanmasıyla din adamları Nil kazının Başlangıç yumurtasını yumurtladığını ve oradan da güneşin çıktığını ileri sürmüşlerdir¹⁰⁶.

Bu ilahiyatı ele alan Teb din adamları, "Amon diğer tanrıların önündedir, senyörüdür" biçiminde teoriler geliştirdiler. Sadece rüzgar tanrısı iken Amon'un ruh, can, evreni canlandıran, hayatı nefesi veren¹⁰⁷ tanrı olduğunu, Başlangıç tanrılarını dünyaya getirdiğini öne sürerek onu Başlangıç tanrısı ilan ettiler¹⁰⁸. Hayata gerekli ve herşeyde bulunan nefes olarak kabul edilen Amon'un bu özelliği, Ptolemeler devrinde, Yunanca "Pneuma" ile aynı tutulmuş ve sular üzerinde hareket eden "tanrının ruhu" olarak adlandırılmıştır¹⁰⁹.

IV. Büyük Antef'ten itibaren Karnak'ta Tanrı Amon ve Tanrıça Amonet adına tapınaklar yaptırılmaya başlanmıştır. Son Mentuhotep'in veziri olan Amenemhat ismini Hermopolis ilahiyatının resmî cümlesi olan "Amen,em,hat" (Amon öndedir, önderdir)dan esinlenerek almış ve XII. Hanedanın ilk firavunu olmuştur¹¹⁰.

Hermopolis'in siyasî ve dinî ittifakına dayanılarak, bu teorilerin ortaya atılmasından sonra, bu defa Teb firavunları tanrılarını evrenselleştirme amacını güttüler. Amon din adamlarının çalışmalarıyla Eski İmparatorluk devrine hakim olan en büyük Tanrı Rê ile özdeşleştirdiler. Bu şekilde Amon-Rê olan Teb tanrısı güneş tanrısının bütün özelliklerini üstlenmiş olduğu gibi, bunun yanında, Heliopolis ilahiyatı da Amon'a maledilmiş oluyordu. Bu sayede Amon firavununun kutsal babası oldu, ve bu yüzden Karnak'taki Amon Tapınağı'nda Heliopolis'in izlerini görmek mümkündür¹¹¹.

Tanrı Amon'un, özdeşleşmiş şekli Amon-Rê biçiminde "ilk görüntüsünü Rê olarak yaptığı" ifade edildiği gibi, kendi özelliklerinde de belirtildiği üzere, zaman zaman, tamamen Rê olarak ortaya çıkabileceği de düşünülmüştür. Bu yüzden Leiden Amon ilahilerinde Rê'nin günlük hareketi tamamen Amon'a maledilmiştir: "Ey Horakti, okyanusta seyreden sen, hergün alışılan hareketi yapan seyriyle, yılları yapan, saatleri, geceleri, gündüzleri,

¹⁰⁶ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

¹⁰⁷ Bu yüzden firavun olacak çocuğa can ve nefes verenin, İzis'in canlandırması için çabaladığı kocası Tanrı Oziris'in cesedine hayatı nefesi verenin Tanrı Amon olduğu kabul edilmeye başlanmıştır (F. Daumas *a.g.e.*, s. 300).

¹⁰⁸ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 437.

¹⁰⁹ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

¹¹⁰ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 437-438.

¹¹¹ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 300.

ayları birleştirensin, dünden bugün, durmadan daha fazla yenileniyorsun¹¹². Yine Leiden Amon ilahisinde "Amon ile Rê'nin birleştikleri" ve "doğasının tüm zenginliğiyle Rê'nin" Amon-Rê olan Amon'da var olduğu da gösterilmiştir¹¹³. Amon yaratıcı tanrı olarak da görülmüştür. Kuşkusuz bu özelliği ona Heliopolis ve Hermopolis ilahiyatlarının maledilmesi sonucu kazandırılmıştır. Leiden Papirüsünde bu konumuna şöyle değinilmiştir: "Gerçeğin (Maât) senyörü, tanrıların babası, insanları yapan ve hayvanları yaratan o dur"¹¹⁴. O halde Amon, tanrılar üstü yüce varlık, en büyük tanrı pozisyonuna getirilmiştir. Aslında bu özdeşleştirmenin dinî olduğu kadar tamamen siyasî endişeyle gerçekleştirildiği kanısı ortaya çıkmaktadır. Zira, Eski İmparatorluk devrinde adına muazzam mabetler ve piramitler yapılan Tanrı Rê'nin göz ardı edilip yepyeni bir tanrının yerini alması imkansız gibi görünmektedir. Bu yüzden, ancak özdeşleştirme yoluyla yeni tanrının yüceltilmesi ve benimsenmesi mümkün kılınmıştır. Böylece, Tanrı Rê, imparatorluk tanrısı olma özelliğini kaybetmiş, yerini Amon almıştır. XII. hanedan devrinden itibaren hem dinî, özellikle de siyasî rolü olan bir tanrı olarak ortaya çıkmış, merkeziyetçiliğin, birlikçi bir devlet kavramının ve yayılcı siyasetin simgesi haline gelmiştir¹¹⁵. Zaten, çok geçmeden Karnak'taki mabedi imparatorluk mabedi olarak adlandırılmıştır.

OZİRİS

Siyah ve verimli topraklar tanrısı olan Oziris'in, bir zamanlar, dünyada hükmeden yer tanrısı babası Jeb'in yerine idareye geçtiği kabul edilmiş, kızkardeşi ve eşi İzis'le birlikte sürdürdüğü hükümdarlığı sırasında insanlara verimli tarımı öğretmiş, onları dinî vecibelerin yerine getirilmesi konusunda aydınlatmış, bu nedenle medeniyeti getirmiş bir tanrı olarak tanınıyordu¹¹⁶. İyilik bahşeden bu idareyi kıskanan kardeşi Seth tarafından öldürüldükten ve karısı Tanrıça İzis, Tanrı Thot ve Tanrı Anubis'in elbirliğiyle tekrar canlandırıldıktan sonra, insanlara artık ölümsüzlük yolunu göstereceği inancı başlamıştır¹¹⁷. Bu yüzden öteki dünyada ölülerin senyörü olmuştur.

¹¹² Leiden Papirüsü: II. Ramses devrinde (M.Ö. 1298-1232) papirüs üzerine yazılan Amon-Rê ilahileridir ve Hollanda'nın Leiden şehri müzesinde muhafaza edildiği için Leiden Papirüsü olarak anılmaktadır. Burada Amon ile Rê'nin özdeşleştirilmesini kanıtlaması bakımından ele alınmıştır.

¹¹³ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 79, 80 ve 255.

¹¹⁴ Leiden Papirüsü (Claire Lalouette, *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Egypte*, Paris, 1987, s. 129-137).

¹¹⁵ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

¹¹⁶ Guy et M.F. Rachet *a.g.e.*, s. 186-187.

¹¹⁷ F.Daumas, *a.g.e.*, s. 288.

Eski İmparatorluk devrinde Heliopolis din adamları, yeraltı dünyası ve Ölüler Tanrısı Oziris'i Ennea'ya (Dokuzlu tanrılar grubu) dahil ederek, onu göksel bir tanrı olarak kabul ettirmişlerdir.

Orta İmparatorluk devrinde ise Oziris'in bir zamanlar yeryüzünde yaşadığı ve insanlığı idare ettiği, öteki dünyada da ölümsüzlüğü temsil ettiği fikri vurgulanmış, dolayısıyla ölümsüzlüğe hak kazanan insanları öteki dünyada idare ettiği düşünülmüştü. Ölümsüzlük, o zamana kadar sadece firavun ve yüksek seviyede bir kesime ait bir imtiyazken, tüm insanlığa geçerli sayılmaya başlamıştı. Bu demokratikleşme hareketinin sonucuuydu. Bu da Oziris kültürünün yaşayanlar için mabetlerde, ölenler için mezarlarda olmak üzere yaygınlaşmasına sebep oldu. Oziris, böylece, evrensel tanrı konumuna getirilerek, büyük mabetlerin bünyesine küçük Oziris mabetleri eklenerek, Oziris ayinleri tüm mabetlerce sindirilmiş oldu¹¹⁸. Başlangıçta Oziris kült merkezi, Tanrıça İzis'in kocasının ceset parçalarının bulunduğu yerlerden olan Delta Bölgesi, Buto, Sais ve Buziris iken, güneydeki Abidos da diğer önemli bir merkez haline gelmiştir¹¹⁹. Abidos'un esas tanrısı batıya başkanlık eden anlamına gelen "Hent-Amenti" olarak adlandırılan Kurt Tanrı Upuat¹²⁰ iken M.Ö. 2000'den sonra Oziris'e bu tanrının yeri ve özellikleri mal edilmiş ve Oziris'in ismine Hentamenti lakabı eklenmiştir¹²¹. Böylece Abidos'ta herkesin katıldığı büyük Oziris törenlerinde Tanrı Oziris'in ölümü ve yeniden canlanmasının ayinlerle kutlanması geleneği yerleşmiştir. Bu yüzden Abidos kutsal bir şehir konumuna gelmişti, ve binlerce Mısırlı bu şehre gidip Oziris'in ölümsüzlüğüne kavuşmak için tanrının lütfuna sığınıp sunaklarda bulunuyordu. Oradaki kutsal tepenin yanına veya Oziris mabedinin yanına, ziyaretlerinin anısına, düşündükleri ölmüş yakınları için üstü yazılı küçük bir dikilitaş bırakıyorlardı¹²². Bu dikilitaşlardan birinde şu yazıyı görmek mümkündür:

"Büyük tanrının (Oziris) yanında ona sunaklar sunuldu. Buziris'teki büyükler, Abidos'taki büyükler ve ulema onu yüceltiyor. Huzur içinde, huzur içinde arzu ettiği yolları kendine açıyor... Ona Batının yolunda ilerlemesi için el uzatılıyor. Gece gemisinde kürek çekiyor ve gündüz gemisinde seyrediyor. Büyük tanrının eşliğinde yol alıyor..."¹²³.

¹¹⁸ A. Moret, *a.g.e.*, s. tome I., 285-286.

¹¹⁹ F.Daumas, *a.g.e.*, s. 288.

¹²⁰ Abidos, tanrı Oziris'in başının bir vazo içinde saklandığı yer olarak görülmüştür (A. Moret, *Le Nil...*, s. 286). Kurt Tanrı Upuat'ın iki kült merkezi olduğu zannedilmektedir, bunlar, Butto ve Abidos'tur (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 18-58). Buto'nun Delta Bölgesi vilayetlerinin başkenti olarak görülmesi dolayısıyla tanrı da "Batı'ya başkanlık eden" olarak adlandırılmıştır.

¹²¹ A. Moret, *Le Nil...*, s. 287.

¹²² A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 295.

¹²³ Abidos yazılı taşı; J.Yoyotte, *Les Pèlerinages, Sources Orientales*, Paris, 1960, s. 35-36.

Oziris kültünü sürdürenlerin, öteki dünyada selamete erişeceği ama bunun için de uhrevi mahkemede, yeryüzünde yaptıklarından, temize çıkması gerekiyordu. Oziris'in kendisi de öldürüldükten sonra tanrılar mahkemesinde "temize çıkmış" olarak ilan edildiği için, aynı durumda olan tüm insanları yanına alacağına inanılıyordu. Bundan böyle Eski İmparatorluk devrinde olduğu gibi Tanrı Oziris değil, "Tanrı Thot mahkemeye başkanlık edecek, Tanrı Horus mahkeme sonucunu belirleyecekti"¹²⁴. Tanrı Rê ise güneş gemisinde mahkeme savunmalarını işitecekti"¹²⁵. Mahkemenin sonucuna göre ölümler birer Oziris olacaklardı. Burada dairesel bir özdeşleşme görüyoruz. Oziris, bir zamanlar, yeryüzünde hükümdar iken, öldürülmesinden sonra öteki dünyanın senyörü olmuştu. Benzer biçimde yeryüzünde firavun olanın firavunluğu öteki dünyada da devam edecekti. O halde, Oziris inancını taşıyanlar da bir Oziris-firavun şekline bürünecek, hattâ yüce Tanrı Rê ile özdeşleşecekti¹²⁶.

Kuşkusuz, bütün bunlar için, yeryüzünde, Maât'a (gerçek ve adalet) uygun bir biçimde davranılması önşartı teşkil ediyordu. Zaten, bu yüzden Eski İmparatorluk devrinden itibaren öteki dünya mahkemesi düşüncesi ve buradan itibaren de davranışların merkezi olan kalbin bir teraziyile tartılması işlemi geliştirildi¹²⁷. Ölüler tanrısı huzurunda suçsuz görülen ölümler Oziris'le özdeşleşerek ölümsüzlüğe erişecek, sonra da Tanrı Rê ile sonsuz hayata erişecekti. Bununla birlikte, yine bu devirden itibaren ve de "Sanduka Metinleri"nde sık sık rastlandığı üzere Oziris Tanrı Rê ile özdeşleştirilmiş ve onun gibi görüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca başka bir yerde Oziris ve Rê'nin Ba'larının (Ruh) Mendes'te karşılaştıkları ve orada tek bir Ba oldukları söylenmektedir¹²⁸. Aslında bu özdeşleştirme Oziris ile Rê-Hepri arasındadır ve bunu, Yeni İmparatorluk devrinde, Oziris için yazılan ilahide görmek mümkündür.

Göğsünde Rê-Hepri parlıyor
 Üzerindeki karanlıkları uzaklaştırıyor
 Ve gözleri için ışık saçıyor
 (...)
 İnsanların anne ve babaları

¹²⁴ A. Moret, *a.g.e.*, s. 296.

¹²⁵ Adolf Erman, *Littérature*, s. 128; anan: A. moret, *a.g.e.*, tome I., s. 296-297.

¹²⁶ A. Moret, *a.g.e.*, s. 298.

¹²⁷ F. Dunand - C. Zivie - Coche, *a.g.e.*, s. 192.6

¹²⁸ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 80.

Senin nefesinle yaşıyorlar

(...)

"Başlangıç tanrısı" işte senin adın¹²⁹

Yine Yeni İmparatorluk devrinde yazılan "Ölümler Kitabı"nda, her iki tanrı, birbirlerini tamamlayıcı olarak görülmüşler; öyle ki bazı kısımlarda biri diğerinin yerini alabilir şeklinde gösterilmiştir. Nefertari'nin mezarında her iki tanrı, tek bir vücut olarak gösterilmiş ve "Oziris'te bulunduğu zamanki Rê" ve "Rê'de bulunduğu zamanki Oziris şeklinde yazı taşıyan, İzis ve Neftis arasında bulunan, koç başlı bir mumya ile ifade edilmiştir. Yine başka bir yazıtta, her gün güneş batığında Tanrı Rê ölümler diyarına inmekte, böylece, geçici olarak yaratıcı tanrı da olsa, o da ölmektedir. O halde, o da geçici bir zaman diliminde yeraltı dünyasında yaşamakta ve Oziris olmaktadır, yani Rê Oziris'e dönüşmektedir. Öyle ki her ikisi tek bir vücut olmakta ve IV. Ramses'in (M.Ö. 1166) Abidos'taki stelalarında zikredildiği gibi "tek bir ağızdan" konuşabilmektedir¹³⁰. Hattâ Oziris Rê'de erimekte ve gecenin güneşi olarak yeraltı sakinlerini ölüm uykusundan uyandırmaktadır¹³¹. Bu birlik, kuşkusuz kısa sürelidir. Güneş tanrısı, sabahleyin tekrar ufukta görüldüğünde, Oziris'likten çıkmış, ölümden kurtulmuştur. Aslında bu birlik-telik, ölümlülüğün sadece insanlara özgü bir olay olmadığı, yaratıcı tanrı bile olsa, tanrıların da ölebileceği konusunda düşünülmüş, ama Tanrı Rê'nin karanlık yeraltı dünyasından her gün yenilenerek tekrar doğması, ölüm sonrası endişesi taşıyan insanlara bir ümit ışığı yakmıştır. Bunun sonucu olarak, ölünün, ebedî güneş ışınlarının bir parçası olarak, sonsuz hayata başlayacağı kabul edilmiştir. Çünkü Oziris, her zaman iyiliği temsil etmişti, o halde iyi insanların yeri Oziris'in, dolayısıyla Tanrı Rê'nin yanındı¹³².

KNUM

Knium bir koçla veya koç başlı insanla temsil edilen tanrıdır. Mısır'da pek çok yerde tapılmakla beraber esas kült merkezleri Yukarı Mısır'da Elefantin ve Esna idi. Elefantin'in yerel tanrısı olarak Knium'un önemi büyüktü, çünkü, Elefantin¹³³, güneydeki Birinci Şelaleye hemen yakın Nil üzerinde

¹²⁹ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 287.

¹³⁰ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 80.

¹³¹ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 83.

¹³² F. Daumas, *a.g.e.*, s. 289.

¹³³ Elefantin, arkaik dönemde büyük bir önem taşımadıysa da, firavun Huni devrinden itibaren, (M.Ö. 2580 dolayları) siyasî ve stratejik yönden önemi artmıştır. VI. Hanedan devrinin sonunda, Birinci Şelalenin yakınlığı nedeniyle Tanrı Knium'a gösterilen ihtimam daha da artmıştır (E. Hornung: *a.g.e.*, s. 60).

büyük bir adadır ve binlerce yıl boyunca Birinci Şelale Mısır'ın güney sınırı ve Nil'in kaynağı olarak görülmüştür¹³⁴. Bu yüzden Birinci Şelaleden fişkıran suyun Knum'dan geldiği ve onun asırlar boyu Nil taşmalarına neden olan tanrı olduğu kabul edilmiştir. İnsanların, hayvanların, bütün varlıkların yaşamı için gerekli suyu sağlayan tanrı olarak, Knum kültüne büyük önem verilirdi, çünkü, tanrının böyle bir doğal olayı ihmal etmesi halinde kıtlık baş gösterebilirdi¹³⁵.

Esna'daki Knum kültünün önemi, Tanrı Knum'un yaratıcı tanrı olarak görülmesindedir. Koçla ifade edilen tanrı, yaratıcı gücü temsil ediyordu. Hayvan sürülerinin doğurganlığını artırdığı gibi, çocukların da dünyaya gelmesini onun sağladığına inanılıyordu¹³⁶. Tanrı Knum'un simgesi çömlekçi çarkıdır. Bu çarkta, Nun'dan aldığı kili şekillendirerek tanrıları ve insanları yaratır ve hayatı nefesi yarattıklarına üfleyerek, onları canlandırır¹³⁷. "Hayat veren" yaratıcı tanrı olarak, yani "babaların babası" "anaların anası" olarak Knum¹³⁸ kutsal yaratıcılığı temsil etmiş ve genellikle firavun olacak çocuğu şekillendiren tanrı olarak görülmüştür. Buna bağlı olarak Esna'daki mabette Tanrı Knum'a çömlekçi çarkı sunma geleneği vardı. Doğumla ilgili bir tanrı olduğu için öldükten sonra yeniden canlanma ile ilgili bir tanrı olarak da görüldü. Onun Oziris'i yeniden canlandırmada baş rolü oynadığı, böylece ölümsüzlük bahşeden tarafı da olduğu kabul edildi¹³⁹. Bu yaratıcılık Eski İmparatorluk devrinde yalnızca firavun ve ailesine geçerliken, Orta İmparatorluk devrinde tüm insanlığa geçerli sayıldı. Çünkü her iki devir arasındaki geçiş döneminde ortaya çıkan karışıklıklar devrinde güvensizlik tüm Mısır'da yaygınlaşmış, yollar, kanallar ihmal edilmiş, ekonomik hayat felce uğramıştı. Haraç kesenlerin üretilen ürünleri ele geçirmeleri nedeniyle tarımla uğraşılmaz olmuştu. Bunun sonucunda önemli boyutlara varan bir kıtlık yaşanmış, "insanların birbirini yedikleri, dahası, halkın çocuklarını bile yediği" kimi yazıtlarda ifade edilmiştir. Maspero için bu tip yazılar tamamen hayaliydi, çünkü firavunların dikkatini Nil kaynağının tanrısı Knum'un üzerine çekmek içindi. Belki de Mısır'da her devirde olağan olan yedi yıl boyunca kıtlık çekilmiş, açlık yaşanmış, Nil'in taşması gecikmiş veya beklendiği gibi olmamıştı¹⁴⁰.

¹³⁴ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 60.

¹³⁵ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 270.

¹³⁶ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 284.

¹³⁷ F. Dunand - C. Zivie - Coche *a.g.e.*, s. 71.

¹³⁸ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 270.

¹³⁹ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁴⁰ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 91.

Diğer taraftan, yine aynı devirde öyle karışık bir durum yaşanmıştır ki, insanlar bir yandan birbirlerini öldürürken, kıtlık nedeniyle de ülkenin nüfusunda büyük ölçüde azalma görülmüş ve bu durum, Mısırlı bir bilgenin uyarılarında, şöyle ifade edilmiştir: "İnsanlar azalıyor. Her tarafta insanın kardeşini toprağa verildiği görülüyor. Ölüler nehire atılıyor. Nil bir mezar gibi. Kadınlar kısır. Artık çocuk yapılmıyor. Tanrı Knum, ülkenin durumundan dolayı artık insanlığa şekil veremiyor"¹⁴¹.

Görüldüğü gibi, Tanrı Knum'un çömlek çarkında doğacak bebeklere şekil veremediğinden yakınılmaktadır. Buradan, Tanrı Knum'un, nüfusun artışı için, ön plana geçtiğini anlıyoruz. Bu yüzden XI. Hanedan devrinde din adamları, Knum'un yaratıcılık ve Nil taşmalarından dolayı verimlilik işlevini göz önüne alarak, onu Tanrı Rê ile özdeşleştirmişler, Knum-Rê olarak adlandırmışlar, en büyük tanrılardan biri konumuna getirmişlerdir¹⁴².

Tanrı Knum'un önemi Yeni İmparatorluk ve ondan sonraki devirlerde de giderek artmış ve adına ilahiler yazılmıştır. Her ne kadar daha yeni devirlere ait olsa bile, eski metinlerin bir örneği olarak, Esna'daki Knum Mabedi'nin bir sütunu üzerine kazınmış bir ilahide, Tanrı Knum'un insan vücudunu meydana getiren kısımları nasıl yarattığı ortaya konulmaktadır:

Saç tutamlarını büyüttü,
Saçları uzattırdı, vücudun öğeleri üzerinde deriyi şekillendirdi.
Yüzlere özellik vermek için çehreyi şekillendirdi.
Gözleri açtırdı,
Kulakların girişini açtı,
Vücudun atmosferle temasını sağladı,
Yemek için ağzını yaptı,
Çiğnemek için dişleri sıraladı,
İfade etmek için dilin bağını çözdü¹⁴³.

Yine aynı ilahide Tanrı Knum'un tanrıları ve insanları düşünerek neler yarattığını görmek mümkündür: "Kırlarda bitkiler çıkarttı ve kıyılarını renk renk çiçeklerle donattı; tanrılar ve insanlara yaşamı için ağaç-

¹⁴¹ Admonitions d'un sage Egyptien, anan A.more, *Le Nil...*, s. 262.

¹⁴² P. Montet, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁴³ Esna 250, 9,10, S.Sauneron, *Les Fêtes religieuses d'Esna aux derniers siècles du paganisme*; Le Caire, 1962, s. 96.

lara meyve yaptırdı". Bunun yanında "dağların içinde kaya yarıklarını açtı ve kayaları dağları püskürtmeye mecbur etti"¹⁴⁴.

XI. Hanedan devrinde yazılan "Amenope Öğretisi"nde ise Tanrı Knum'un insanı kilden ve samandan yarattığı belirtilmiştir¹⁴⁵.

SOBEK

Yunanca Suhos olarak adlandırılan Tanrı Sobek, su tanrısı ve balıkların senyörüdür. Mısır'da suların, genellikle, timsah şeklindeki tanrının himayesinde olduğuna inanılırdı¹⁴⁶. Timsah ya da timsah başlı insanla temsil edilen tanrı Sobek'in kültü Fayum kökenlidir. Fayum, Eski İmparatorluk devrinde, bataklıklar bölgesi olduğu için, timsahlarla doluydu. XII. Hanedan devrinde, Nil nehrinin kollarından Bahr Yusufulun düzene konulmasıyla bölge tarıma elverişli bir duruma getirildi. Şedet (Yunanca Krokodilopolis) bölgenin merkezi durumundaydı ve II. Amenemhat devrinde Tanrı Sobek adına muazzam bir mabet inşa edildi (M.Ö. 1820)¹⁴⁷. Hatta Herodotos'a göre Labirent'in alt kat odalarında, dönemin firavunlarının gibi, kutsal timsahların da mezarları bulunmaktaydı¹⁴⁸. Ayrıca, Tanrı Sobek'e Teb ve Kom Ombo'da tapılmaktaydı, ve buralarda kutsal görünen timsahlar evcilleştirilir, kulakları altın küpeler ve boncuklarla süslenirdi¹⁴⁹. Kom Ombo'da pek çok timsah mumyası bulunmuştur.

Orta İmparatorluk devrinde Tanrı Sobek'e ayrı bir özen gösterilmiş, incelediğimiz tanrılar gibi güneşleştirilmiş ve Sobek-Rê olarak Rê'ye güç veren bir tanrı olarak görülmüştür. Tanrı Rê'nin gece yolculuğu sonunda sabahleyin Başlangıç Ummanında, bir timsah biçimine girdiği veya bu sürüngenden çıktığı kabul edilmiştir. Yukarı Mısır'daki Kom Ombo tapınağındaki yazıtlar Sobek'i, Tanrı Rê'nin Ka'sı, yani kopyası, sudaki görüntüsü olarak belirtmektedir. Bu da bizi timsahlara maledilen yenilenme gücü sayesinde güneşin geceyi yenerek yenilediği¹⁵⁰ ve Rê'nin Başlangıç Ummanından birdenbire belirmesini simgelediği¹⁵¹ fikrine ulaştırmaktadır. Bunun yanında tanrı

¹⁴⁴ Esna 250, 15-16; S. Sauneron, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁴⁵ F. Dunand -C. Zivie- Coche, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁴⁶ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁴⁷ Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁴⁸ Herodotos, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁴⁹ Herodotos, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁵⁰ Wolfhard Westendorf, *L'Egpte ancienne: trad. Sonia de la Brélie, Lausanne, 1970. s. 226.*

¹⁵¹ A.Eggebrecht *a.g.e.*, s. 271.

Sobek'in Şemnis'teki tanrı Horus'la¹⁵² özdeşleştirilmesi yine tanrı Rê ile ilgilidir¹⁵³. Bu şekliyle Sobek, Rê'nin düşmanlarını cezalandıran tanrı olarak görülmüştür¹⁵⁴. Zaten Esna'daki mabedin havuzunda yapılan ayinler Tanrı Rê'ye karşı "ayaklanmanın yok edilmesi" olarak adlandırılıyordu.

Diğer taraftan Herodotos'un ifade ettiği gibi timsahın yumurtaları ancak bir kaz yumurtası büyüklüğündedir. Bilinen hayvanlar içinde bu kadar küçük doğduğu halde bu kadar çok büyüyen tek hayvan timsahtır¹⁵⁵. Bu yüzden Mısırlıların kutsal timsahın yaratıcı gücünün olduğunu düşünmeleri ve ona Tanrı Rê'nin yaratma gücünü mal etmeleri de ihtimal dahilindedir.

Ayrıca en erken devirlerden itibaren Tanrı Rê ve Sobek'in annelerinin Tanrıça Neit¹⁵⁶ olduğu tespit edilmiştir¹⁵⁷. Tanrıça Neit kollarında bulunan iki timsahı emzirir biçimde gösterilmiştir. Bu timsahlardan birinin Rê, diğerinin de Sobek olması mümkündür¹⁵⁸, çünkü bir savaş tanrıçasının çocukları ancak gücünden korkulan bu iki tanrı olabilir.

Tanrı Rê ile özdeşleştirilerek evrensellik niteliği kazandırılan bu tanrılardan Amon, yeryüzündeki olaylardan, Tanrı Oziris de öteki dünya ile ilgili yaşamdan sorumlu tanrılar olarak görülmüşlerdir. Üstünlükleri kesin bir biçimde kabul edilmiştir. Böylece, Tanrı Rê'nin gece ve gündüz özellikleri bu tanrılara maledilerek, Rê, bu tanrılarda eritilmiş imparatorluk tanrısı vasfını yitirmiştir. Yine Knem ve Sobek de Rê'nin özelliklerinden yararlanarak önem kazanmışlar, ama yine de bölgesel tanrı niteliklerini sürdürmüşlerdir.

ORTA İMPARATORLUĞUN SONU

III. Amenemhat'ın uzun süren iktidarından sonra Mısır'da çok çabuk gelişen bir düşüş görüldü. M.Ö. 1800-1792 yılları arasında idarede kalan IV.

¹⁵² Şemnis Horus'u Mısırca Horpaşerd idi. Yunanlılar Harpokrat olarak adlandırmışlardır. Parmağını ağzında tutan bir çocukla ifade edilmiştir. Oziris'in ölümünden sonra, İzis bir akbaba şeklinde Oziris'in üzerine konmuş ve hamile kalmıştır. Horus'u dünyaya getirdikten ve büyüttükten sonra Seth'ten babasının intikamını almasını istemiştir. Durum öyle de olmuş, bu savaşta Horus bir gözünü kaybetmiş, ama gözünü tekrar alabilmiştir. Sonunda Seth'i yenmiş ve onun erkeklik uzvunu kesmiştir. Tanrılar mahkemesinde Horus'a hak verilmiş ve Jeb ona Aşağı ve Yukarı Mısır'ın idaresini vermiştir (Guy et M.F. Ratchet *a.g.e.*, s. 129).

¹⁵³ A. Eggebrecht *a.g.e.*, s. 271.

¹⁵⁴ P. Montet, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁵⁵ Herodotos, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁵⁶ Tanrıça Neit: Korkunç bir tanrıça olarak görülen Neit savaş tanrıçasıdır. Simgeleri, bir elinde tuttuğu veya başının üzerinde gösterilen ok ve kalkandır. Başlangıç tanrıçası olarak erkeklik ve dişilik özelliklerine haiz olduğu kabul edilir. Firavunun koruyucusudur. Yeni İmparatorluk devrinde İzis, Neftis ve Selkis'le birlikte mumyılanmış iç organların koruyucusu olarak görülmüştür. Geç dönem metinlerinde "tanrıların anası" olarak adlandırılmıştır. Esas kült merkezleri Sais ve Esna'dır (Ramadan El Sayed:: *La Déesse Neith de Sais*, 2 Vol. Le Caire. 1982).

¹⁵⁷ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁵⁸ F. Daumas, *a.g.e.*, s. 282.

Amenemhat'ın devri sönük geçti ve ondan sonra idareye gelen kız kardeşi Sebekneferurê (M.Ö. 1792-1788) ancak dört yıl idarede kaldı ve kendisinden sonra tahta geçecek varisi yoktu. Ondandır gelen firavunların evlilikler yoluyla mı yoksa zorbalıkla mı idareyi ele geçirdikleri bilinmemekle beraber XIII. hanedanı teşkil ettiler. On üç firavundan oluşan, Teb'de yerleşik bu hanedan firavunları M.Ö. 1785-1760 arasında kısa bir süre idarede kaldılar. Zaten idareciler öyle bir hızla değişiyorlardı ki, bazı firavunlar taç giyme ismi almaya bile vakit bulamadılar¹⁵⁹.

Aslında XIII. Hanedanın mahvolmasına, dolayısıyla Mısır'ın idarî yönden çöküşüne, yüksek görevlilerin, özellikle subayların idareye gelmedeki rekabetleri sebep olmuştur. bunlardan hiç biri kendini yeteri kadar güçlü hissedip ne istikrarlı bir siyasî ortam sağlamış, ne de kendi hanedanını kurabilmiştir. Bu yüzden, Mısır İmparatorluğu tam bir anarşi yaşamış, merkezî idareye güven kalmamış ve ihtilaller yaşanmıştır¹⁶⁰. Bunun sonucu, Delta Bölgesi, Eski İmparatorluğun sonundaki gibi yabancı istilalara açık kalmıştır. Bu da Mısır'ın yeniden parçalanmasını ardından getirmiştir. Bu karışık durumda, Delta Bölgesi'ne, ilk merhalede, nüfuz edenler Sina Yarımadası'nda göçebe hayat yaşayan bedeviler olmuştur¹⁶¹. Ama esas Delta Bölgesi'ni ele geçirip uzun müddet hakimiyetlerini sürdürecekteler olanlar Hiksoslardır¹⁶². Maneton'a göre Hiksosların Mısır'a gelişi Firavun Tutimaios (Tutmozis) devrinde olmuştur. Doğudan gelen ve Hint-Avrupa kökenli olan Hiksoslar, çarpışmasız, hiç bir zorluk olmaksızın Mısır'ın kuzeyini işgal etmişlerdir. Şehirleri yakıp yıkmışlar, mabetleri yerle bir etmişler, halka acımasızca davranmışlar, bazılarını öldürüp, kadın ve çocukları köle olarak kullanmışlardır. Kendilerinden biri olan Salatis'i kral yapmışlardır. Salatis başlangıçta Memfis'i idarî merkez olarak seçmişse de Asurluların muhtemel saldırılarını öngörerek daha kuzeyde Avaris'i başkent yapmış, sağlam duvarlarla ve 240000 kişilik bir kuvvetle şehri güçlendirmiştir (M.Ö. 1730)¹⁶³.

¹⁵⁹ E. Meyer; *a.g.e.*, s. 335.

¹⁶⁰ E. Meyer, *a.g.e.*, s. 446.

¹⁶¹ Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁶²Hiksoslar: Mitannilerin, Urartuların, hatta Hititlerin öncülleri olabilecekleri, Mısır üzerine ilerlediklerinde Asur'dan ve Kenan ülkesinden savaşçıların da Hiksoslara katılmış olabileceği tahmin edilmektedir (Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, tome I. s. 129). Bu arada Ortadoğu ülkelerinde büyük bir hareket görülmüştür. Hititler Kapodokya Bölgesi'ne, Hurriler Habur ile Fırat arasındaki bölgeye yerleşmişler, daha sonra Asur topraklarına nüfuz etmişlerdir. Diğer taraftan, Zagros Dağlarından gelen Kassitler Babil ve Mezopotamya'nın güneyini istila etmişlerdir (A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 467). Mısırlılar Hiksosları "Heka Hasut (yabancı ülkelerin savaşçıları) olarak adlandııyorlardı. Mısırlı rahip ve tarihçi Maneton, Heka Hasut'u meşhur kitabı "Mısır Tarihi"nde Yunanca "Hiksos" olarak ifade etmiştir (Guy et M. F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 129, 152).

¹⁶³ Maneton, Mısır Tarihi, anan A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 470.

M.Ö. 1660'da Delta Bölgesi'nin batısında, İksua başkent olmak üzere, XIV. Mısır Hanedanı kuzeyin bir bölümünü idare ederken, Teb'de yerleşik diğer bir hanedan olan XVII. Hanedan güneyi idare etmektedir¹⁶⁴. Her iki hanedan XV. ve XVI. Hanedanları kurmuş olan ve bazı hallerde Mısırlaşmış görülen Hiksos krallarına¹⁶⁵ haraç ödemekteydiler. Mısırlılar Hiksosları dinsiz addediyorlardı, bununla beraber Hiksoslar, Hititler ve Mitannilerin Savaş ve Fırtına Tanrısı Teşub'a tapıyorlardı. Mısırlılar bu tanrıya kendi tanrıları Seth'i bir tutuyorlardı, ve Hiksosların Avaris'te Tanrı Seth'i benimsemeleri ve onu kraliyet tanrısı ilan etmeleri, Mısır'da kötü hatıraların canlanmasına sebep oldu. Zira güney tanrısı olan Seth, güney halkının kuzey hegemonyasına karşı ayaklanmasının ve ilk Birleşik Mısır Krallığı'nın parçalanmasının sembolüydü. Bu yüzden Hiksoslar, Birlik Tanrısı Rê ile Seth'in kötülük yaptığı kardeşi Oziris'in ve onun oğlu Horus'un düşmanı olarak görülüyordu¹⁶⁶. Hiksos kralları Tanrı Seth kültünü sürdürmekle beraber I. Apopi, Şian (İannas)¹⁶⁷, III. Apopi gibi krallar, yerel firavunların taç giyme ismini benimseyerek, sırasıyla A-veser-rê Se-Veser-en-rê, A-ken-Jen-rê gibi içinde Rê hecesi bulunan kraliyet isimlerini almışlardır¹⁶⁸. Buna rağmen Hiksoslarla Mısırlılar arasında hiç bir iletişim kurulamamış, çünkü Hiksos hegemonyası tamamen askerî teknik ve güce dayanan bir idare tarzı olmuş, dinî, siyasî, idarî ve kültürel olmak üzere iki toplum arasında hiçbir alışveriş olmamıştı¹⁶⁹.

XVII. Teb Hanedanının son firavunları Se-ken-en-rê ve oğulları Kames ve Ahmosis, Hiksoslara karşı bağımsızlık savaşını başlattılar. Tanrı Rê ve özellikle Amon'un kendilerine zafer vadettiği inancıyla ve Thot¹⁷⁰ din adamlarının yardımıyla Orta Mısır ve Hermopolis'i yeniden ele geçirdiler. Bu yüzden Kames, kendini "Aâh'ın oğlu" (Thot'un oğlu) ilan etti. Kames'ten sonra idareye gelen Ahmosis ise Delta Bölgesi'ni ele geçirerek Hiksosları Avaris'te sıkıştırdı¹⁷¹. Sonuçta, M.Ö. 1580'de Hiksoslar ülkenin dışına çıka-

¹⁶⁴ A. Moret, *a.g.e.*, s. 476.

¹⁶⁵ Hiksosların ilk altı kralının adları şöyledir: Salitis, Bnôn, Apohos, Apofis, Lannas ve Assi'dir. Torino Papirüslerinden anlaşıldığına göre Bnôn ismi Mısırca Bebnu'dur. Apofis ise Apepi'dir. Apepi üç Hiksos kralının adıdır (A. moret, *a.g.e.*, tome I., s. 472). O halde Hiksos kralları yerli adları alarak gerçek Mısır firavunları gibi görünmeye çalışmışlardır.

¹⁶⁶ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 473.

¹⁶⁷ Maneton'un sıralamasında beşinci Hiksos Kralı İannas idi. Anıtlarda ise aynı kişi Şian olarak geçmektedir (E. Meyer, *a.g.e.*, s. 354).

¹⁶⁸ E. Meyer, *a.g.e.*, s. 354-358.

¹⁶⁹ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 476.

¹⁷⁰ Thot din adamlarının yardımı sonucu XVIII. Hanedan devrinde tanrı Thot'un önemi artmıştır.

¹⁷¹ A. Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 478-479.

rıldılar. Böylece Mısır'da 150 yıl süren¹⁷² Hiksos hakimiyeti son buldu. Bundan sonra, Mısır'da, I. Ahmosis'in kurduğu XVIII. Hanedanla Yeni İmparatorluk devri başladı.

¹⁷² Hiksoslar bu zaman zarfında Biblos, Girit, Kenan ülkesi ile ticarî ve diplomatik ilişkilerini sürdürmüşlerdi. Bu ilişkiler, adı geçen bölgelerde Hiksoslar adına yazılmış Mısır stili tabletlerden ve üstü yazılı küçük gübre böceklerinden anlaşılmıştır (F. Daumas, *a.g.e.*, s. 83).

